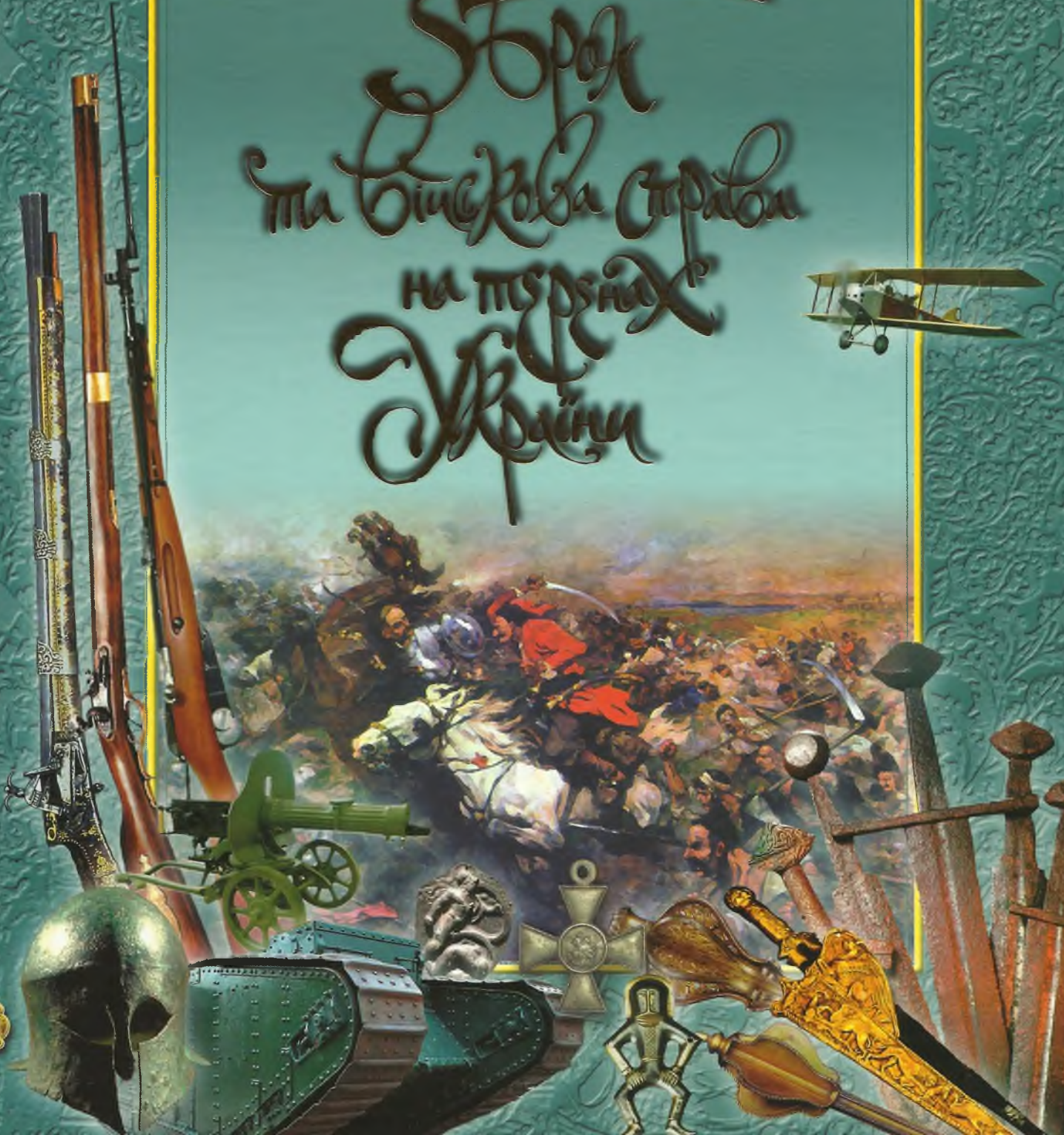

МОЯ
УКРАЇНА

Стоп
на більшовицьку армію
на території
України

Збір
на бічкова граба
на території
України

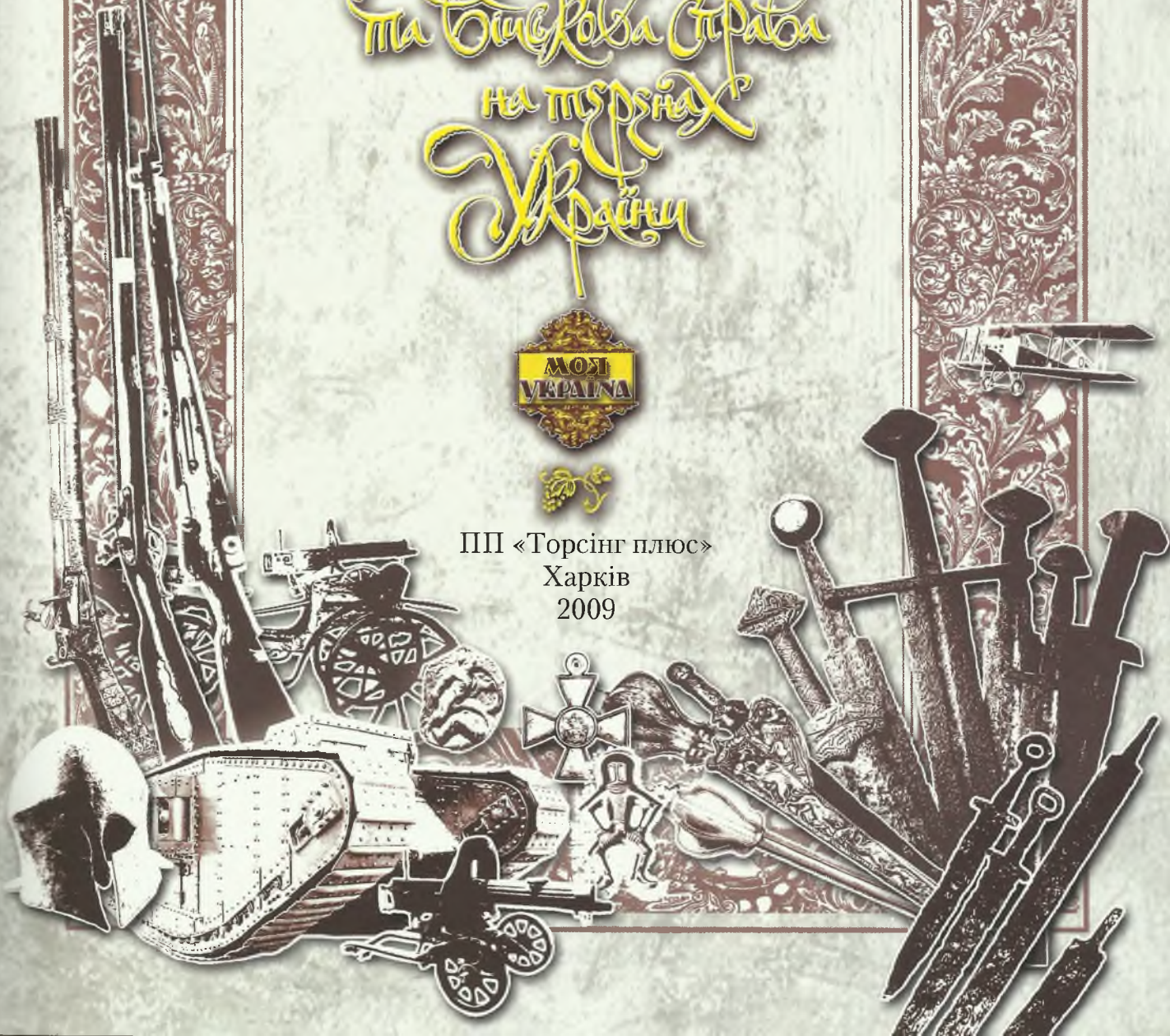

О.Є. Шальков

Борьба за Бисерову славу на передних України

ПП «Торсінг плюс»
Харків
2009

Серія «Моя Україна»:
«Українське козацтво»
«Традиції та звичаї українців»
«Замки та фортеці України»
«Найцікавіші місця України»
«Міфи та легенди українців»
«Легендарні постаті України»
«Дива України»

Рецензент:
Крикунов Володимир Григорович

© О. С. Шальков, 2009
© В. С. Христенко, дизайн серії, обкладинка, 2009
© ФОП Бриховецький О. О., макет, 2009
© ФОП Шапіро М. В., 2009

Територія

Навряд чи знайдеться на теренах України хоча б один краєзнавчий музей, де знаходитимуться на одному стенді речі різних епох — наконечник від скіфської стріли і турецький ятаган, шолом дружинника часів княгині Ольги і чорнильниця полкового писаря війська славного гетьмана Сагайдачного, грецька амфора і кулемет «Максим»...

Усе це тримала в своїх надрах наша земля, яка бачила і дикі танці скіфських воїнів, і особисту гвардію царя Мітрідата, і махновські тачанки, і козацькі герці... Багато чого знає вона, наша земля, яку ми хибно сприймаємо лише як підпору для наших ніг, у той час як вона, мати наша, є і джерелом життя, і годувальницею, і носієм пам'яті, до якої ми чомусь занадто рідко звертаємося, хіба що дивлячись на музейні експонати чи несподівано знайшовши в полі шматочок заржавілого заліза, що криє в собі цілу епоху.

А скільки епох залишили після себе на згадку шматки бойового заліза — своєрідні послання до нащадків, які так мало знають про свою землю, що іноді більше нагадують не рідних її дітей, а інопланетних зайд!

Тож подивимося, що саме містять у собі ті послання...

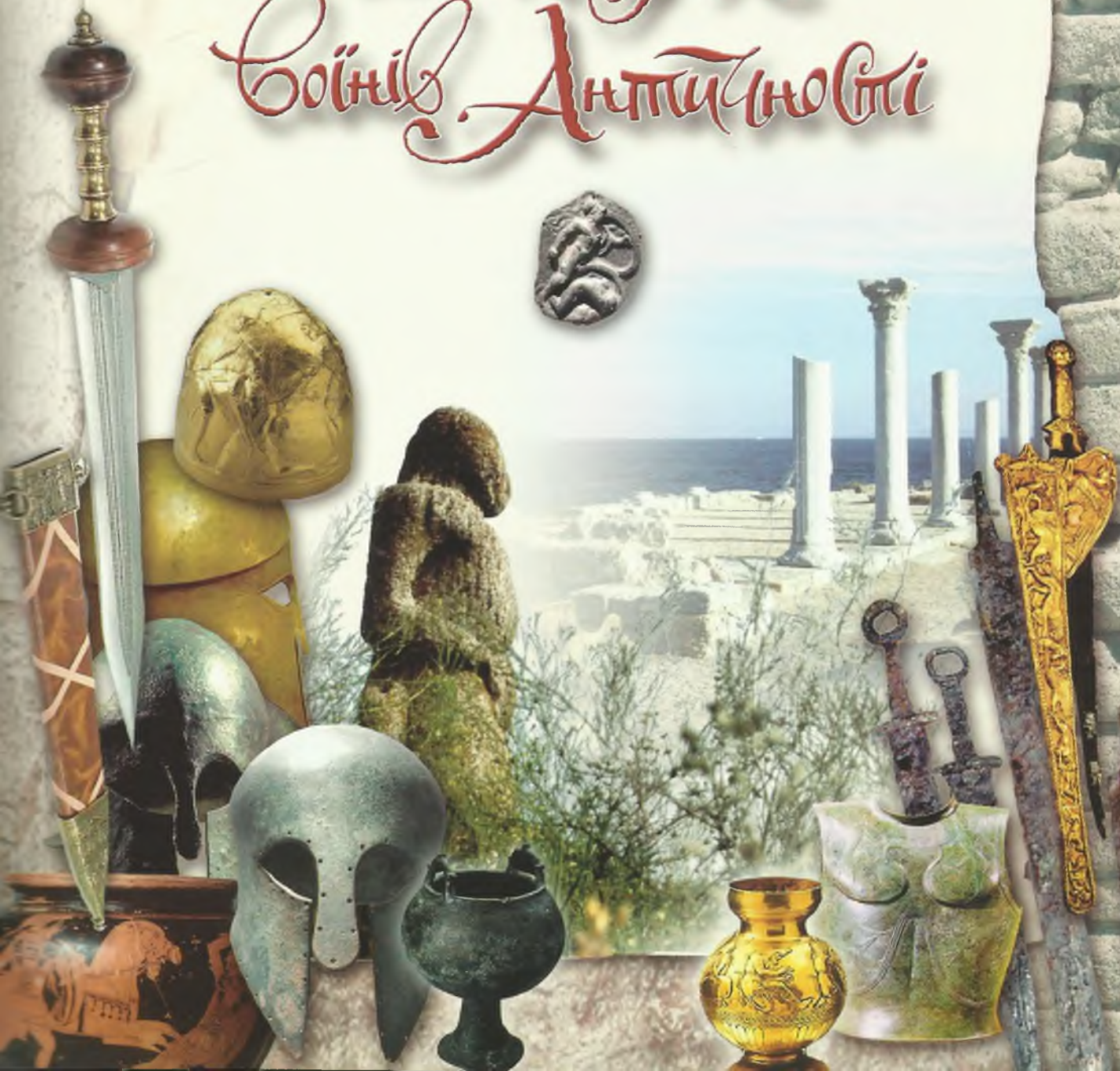
Зміст

Зброя та обладунки воїнів Античності	7
Озброєння та військове мистецтво за часів Київської Русі	25
Військове мистецтво козаків	47
Участь українських вояків в імперських війнах	67
Зброя та структура військових формувань під час громадянських війн ХХ ст.	81

Зброя
та обладунки
Воїнів Античності

Скіфський воїн

Скіфський акінак

*Скіфський меч і піхва,
IV ст. до н.е.*

СКІФИ

Цей прадавній народ створив власну державу на території України у V–IV століттях до н.е. Скіфи прийшли зі Сходу й захопили величезний обшир від гирла Дунаю до гирла Дону, включаючи землі північного Причорномор'я.

Столицею їхньої держави був Неаполь Скіфський, або Неаполіс (від грецьк. «неа» – новий), тобто «Нове місто», яке розташовувалося на гірському плато поблизу річки Салгір. Залишки стін цього міста збереглися й до сьогодні в південно-східній частині міста Сімферополя.

Скіфи були дуже войовничим народом, тож військова справа була найголовнішим заняттям кожного чоловіка з дитинства до похилого віку.

Скіфські воїни вважалися одними з найкращих і найсильніших в усьому Стародавньому світі.

Армія скіфів налічувала три роди військ: важку кінноту, легку кінноту і піхоту. Але особливо прославилися скіфи як вправні кінні лучники. Знаменитий грецький історик Геродот називав народ «кінними стрілками з луків» (грецьк. «*гіпотоксоти*») і вважав цих людей неперевершеними у своїй справі, порівнюючи їх з міфічними кентаврами.

Горит — дерев'яний футляр для лука та стріл

Скіфські мечі та кинджали

Скіфська кіннота — гіпотоксоти під час атаки

Скіфська зброя

Скіфські військові значки мають вигляд драконів, що розвіваються на тичинах відповідної довжини. Вони шиваються з кольорових шматків тканини, причому голови й усе тіло аж до хвостів робляться на подоби зміїних, якомога страшніше. Вигодка полягає в наступному. Коли коні стоять на місці, видно тільки різнобарвне лахміття, що звисає донизу, але під час руху лахміття від вітру надувається так, що робиться дуже схожим на названих тварин і при швидкому русі навіть видає свист від сильного протягу, що проходить крізь них. Ці значки не тільки своїм виглядом тишать або лякають, вони також корисні для розрізнення атаки й для того, щоб різні загоны не нападали один на одного...

Геродот

Скіфські дротики

Корпуси луків виготовлялися з дерева — берези, ясеня, тополі, а ще з очерету; тятиву — з кінського волосу або жил. Кінці луків прикрашалися різьбленими кістяними накладками у вигляді голови орла або грифона.

Наконечники стріл мали різну форму: краплеподібні й дволопастеві, пласкі із шипом, тригранні й зазублені.

Обладунок скіфів складався з панцирів, поножів, набедреників, наспинних напів'яких щитів.

Зображення скіфа з луком на стародавній вазі з кургану Куль-Оба

Монети скіфського царя Атея

Шолом та гребінь
зі скіфського кургану
Ак-Бурун,
IV ст. до н. е.

вирушив до берегів Чорного моря. Приводом для війни була помста скіфам за образи, нібито завдані ними предкам персів, а до того ж агресивні наміри.

Через Дунай був споруджений міст із човнів, перейшовши який армія Дарія вирушила на північний схід. Скіфи не стали вступати у відкритий бій з нападниками. Вони спокійно відступали в глиб своєї величезної країни, ведучи за собою худобу. Їхній шлях був покар-

Бій слов'ян зі скіфами.
Художник В. Васнецов

Акінак,
III ст. до н. е.

бований засипаними джерелами води та спаленими степами.

Скіфська кіннота безупинно нападала на окремі загопи перської піхоти й винищувала її.

Невдовзі в персів закінчилися харчі, воїни були виснажені довгими переходами пустельною випаленою місцевістю та ще й зазнавали значних втрат від атак невлотимих скіфських вершників.

Дарій вирішив піти геть. Він покинув своїх хворих і поранених воїнів, а також обоз, залишивши табір із запаленими вогнищами, аби приховати від скіфів раптовий відступ, який більше нагадував втечу. Так ганебно скінчився похід величезної армії персів на Скіфію.

Усього в операції вторгнення взяло участь до 700–800 тисяч воїнів. Утрати перської армії становили понад 80 тисяч вояків.

Скіфи ще раз довели всьому світові, що воєнний успіх лише невеликою мірою залежить від кількості вояків.

*Дарій I
з акінаком у лівій руці*

*Так виглядав
скіфський воїн*

*Скіфський вершник —
золота прикраса*

Скіфи відомі не тільки як великі воїни, а й великі творці, їх зброя та предмети домашнього вжитку виготовлялись найчастіше з золота й прикрашалися оригінальними візерунками у «звіриному стилі». Про казкові багатства скіфських кладів складено багато легенд.

*Спартанський
гопліт*

ГРЕКИ

Поруч із володіннями скіфів на узбережжі Чорного моря були розташовані грецькі поселення, або, як їх часто називають, колонії, що виникли у VII–VI ст. до н. е.

Кожна з грецьких колоній була окремим містом-державою із власним самоврядуванням і, звичайно, збройними силами.

Змалку всі чоловіки готувалися стати воїнами. Хлопчики потрапляли в спеціальні школи, де їх навчали рахувати й писати, але головними предметами були біг, стрибки, метання списа, боротьба й плавання. Юнаків учили крокувати, тримати рівняння в рядах і шеренгах строю, а головне — битися у складі військового підрозділу.

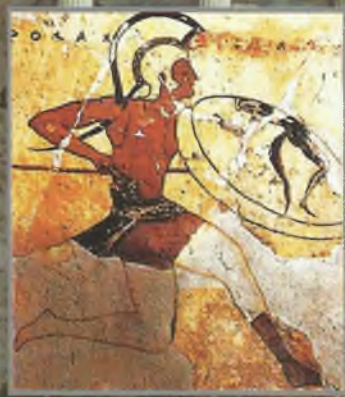
Основним родом грецького війська була важка піхота, воїни якої називалися *гоплітами*.

Афінський гопліт

*Давньогрецький
пельтаст*

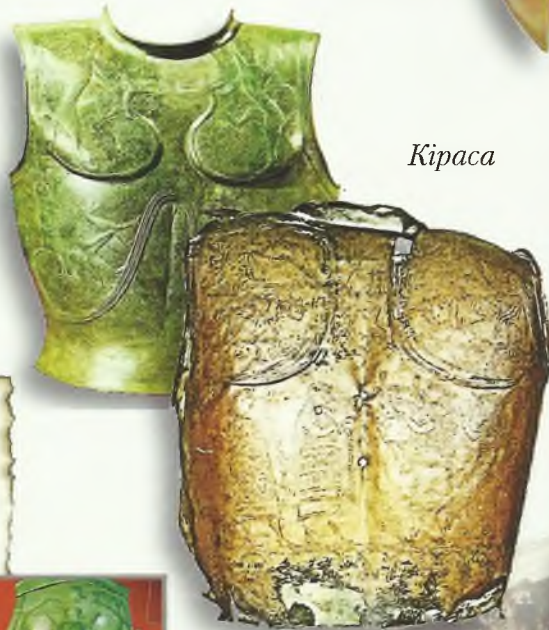

Кожний гопліт був озброєний великим овальним щитом — *гоплоном*, довгим списом — *сарісом*, великим мечем — *махайром*, а ще коротким мечем — *ксифосом*. захищений він був *кірасою* — бронзовим або тканинним панциром із залізними бляхами, поножами — *кнемідами* і шоломом із гребенем з кінського волосу.

Шоломи

Коринфський тип шолома, який майже повністю закривав обличчя

Кіраса

Кнеміди

Дротики

Фаланга — бойовий порядок гоплітів

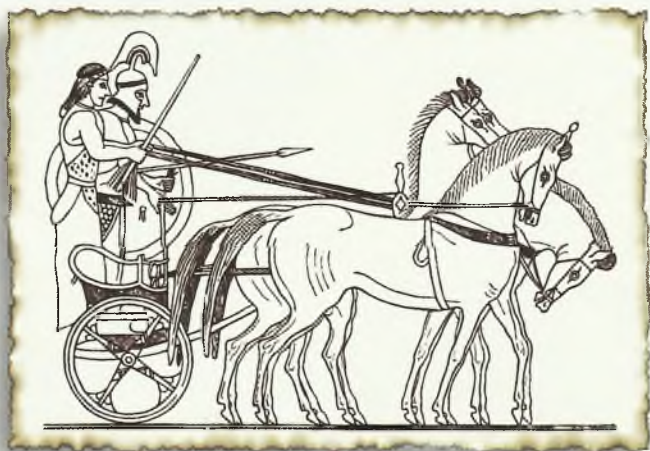
Зображення гоплітів на стародавній вазі

Бойовим порядком гоплітів була *фаланга*.

Фаланга — це зімкнутий стрій, розділений на кілька рядів, розташованих один за одним. Вояки стояли щільно, торкаючись один одного ліктями. Перша шеренга, зімкнувши великі щити й виставивши списи, захищала фронт фаланги. Її підтримували своїми списами друга й третя шеренги. Наступні шеренги були готові замінити вбитих у бою товаришів. Прорвати стрій фа-

Гарма — давньогрецька бойова колісниця

Фрагмент зображення бою

ланги було майже неможливо. Попереду фаланги рухалися воїни, озброєні дротиками, — *пельтасти*, а також лучники й пращники. Кіннота використовувалася досить рідко й тільки для захисту флангів.

Грецькі фаланги у численних битвах з переважними силами супротивника переконливо довели свою непереможність.

Давньогрецький воїн з мечем — ксифосом

Ксифоси

*Грецька галера
III-II ст. до н. е.*

*Спартанський
воїн*

*Руїни
Давнього Херсонесу*

Центуріон

РИМЛЯНИ

У середині I ст. н. е. грецькі міста-держави потрапили під зверхність Римської імперії. У Херсонесі (на території сучасного Севастополя), Ольвії (на місці села Парутине на Бузькому лимані) і Пантікапеї (поблизу міста Керч) з'явилися римські гарнізони.

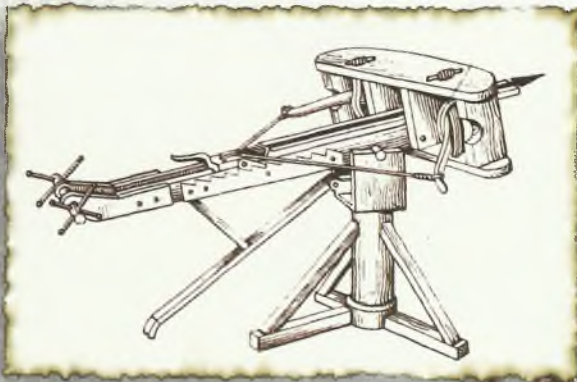
Римське військо майже за весь час свого існування було найбільш розвинутим серед усіх інших держав Давнього світу.

Основними підрозділами римської армії були *легіони* (від лат. *legio* — збираю, набираю), а їхні воїни називалися *легіонерами*.

Римський вершник — еквіт

Баліста

Римський легіон

Гастати

Легіон складався з 5–6 тисяч піхотинців і декількох сотень вершників. Кожен легіон мав свій номер, назву і бойовий значок — символ його честі. На чолі легіону в період Республіки стояв військовий *трибун*, у період Імперії — *легат*.

Легіон підрозділявся на *когорти*, кожна чисельністю 500–600 чоловік, а когорти — на *маніпули*, у яких було по 120–200 легіонерів.

Перед боєм когорти шикувалися в шаховому порядку.

Аквіліфер — носій головного штандарта легіона — орла

Гіпотоксот

Гладіус

Давньоримський пилум

Попереду строю ставили воїнів-новобранців — *гастатів*, посереду — більш досвідчених воїнів — *принципів*, позаду — важко озброєних воїнів-ветеранів — *триаріїв*.

Лучники й пращники першими починали бій. Фланги легіону прикривала кіннота, яка завершувала битву й переслідувала ворога, що втік. Для облоги фортець і обстрілу ворожих армій з далекої відстані застосовувалися металеві машини — *балісти* й *катапульти*, снарядами для яких слугували кам'яні брили й величезні списи.

*Римські воїни —
легіонери*

*Лорика — захисні обладунки
римських воїнів*

Римська галера. Реконструкція

Кожен легіонер був озброєний важким металевим списом — *пилумом* і двосічним коротким мечем — *гладіусом*. Овальний або прямокутний щит — *скутум* — надійно захищав воїна в рукопашній сутичці.

Панцир легіонера називався *лорика сегментата* й складався з рухливо скріплених між собою металевих пластин. Шолом (теж металевий) був прикрашений гребенем або різнобарвним пір'ям.

Римські легіони підкорили безліч країн, розташованих від півночі Європи до півночі Африки, від заходу Піренейського півострова до Східного Причорномор'я.

Римські воїни — легіонери

Римський легіонер

*Сармат
катафрактарій*

*Сарматські
мечі*

нарівні з чоловіками.

Зброя сарматів помітно відрізнялася від скіфської. Замість короткого скіфського меча, воїн-сармат був озброєний набагато довшим мечем, яким зручно рубати сидячи на коні. Спорядження доповнював довгий кинджал, що

*Сарматський вершиник.
Рельєф. III ст. н. е.*

САРМАТИ

У IV ст. до н. е. в степах України з'являються племена сарматів, які раніше мешкали десь між долиною Дону й Уральськими горами. Украй войовничі й агресивні, вони активно загарбували землі скіфів, проганяючи мешканців з насиджених місць.

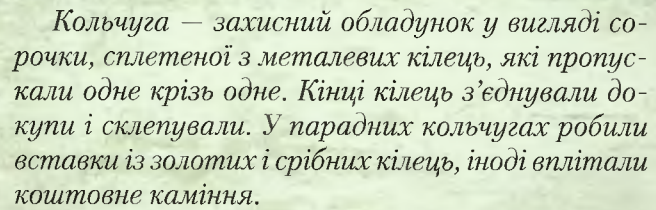
Грецькі історики відзначали, що сарматські жінки воювали

був прив'язаний ременем до ноги. Крім того, сарматський вершник мав на озброєнні важкий довгий спис.

Воїна захищав обладунок, що складався зі скріплених між собою металевих пластин, або довга кольчуга. Бойові коні сарматів були захищені спеціальними накидками – **обладунками**.

Кольчуга – захисний обладунок у вигляді сорочки, сплетеної з металевих кілець, які пропускали одне крізь одне. Кінці кілець з'єднували до купи і склепували. У парадних кольчугах робили вставки із золотих і срібних кілець, іноді вплітали коштовне каміння.

Схема плетіння
кольчуги

Восьмигранний
сарматський меч

Мечі гунів

Одяг гунів

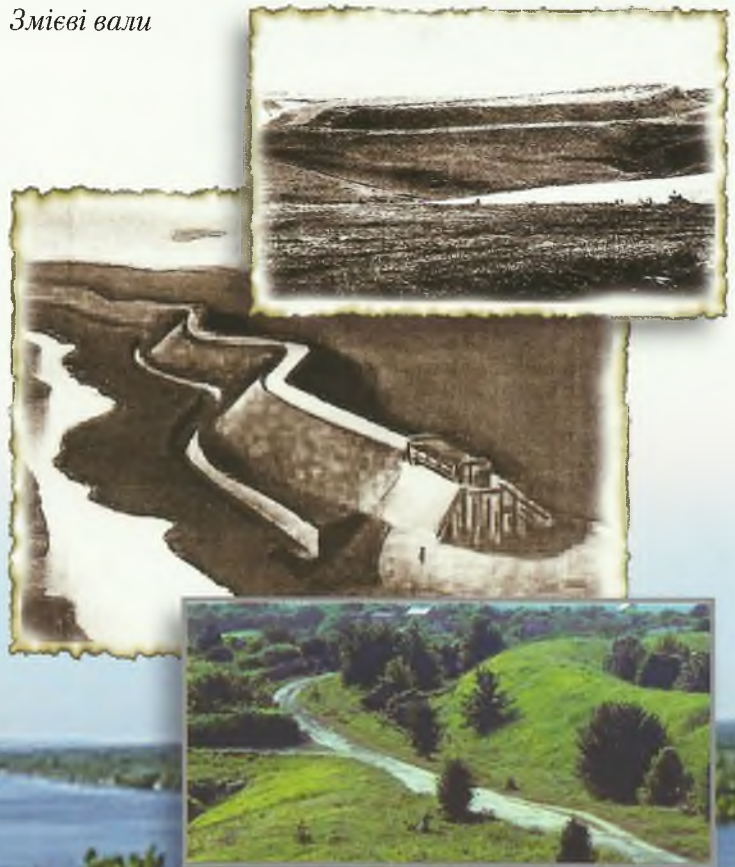

ГУНИ

Сарматські племена досить довго панували в Північному Причорномор'ї, але в IV ст. н. е. туди вдерлися кочовики-гуни, що прийшли з Північного Китаю й Монголії. Захопивши Приазов'я, вони зайняли Крим, розгромили племена сарматів і підвладне Риму Боспорське царство та, форсувавши ріки Дніпро й Дунай, рушили в Західну Європу, знищуючи на своєму шляху всі ознаки людської цивілізації.

То була сарана, яку треба було зупинити за будь-яку ціну, бо інакше став би даремним увесь попередній розвиток людства. Тож восени 451 року величезні полчища гунів були розбиті римлянами та їхніми союзниками в битві поблизу міста Шалон-на-Марні.

Змієві вали

На території сучасної України гунни також мали сутички з нашими предками – праслов'янськими племенами. На згадку про ті далекі часи залишилися колосальні земляні укріплення, відомі нині як Змієві вали. Ці споруди, які наші предки зводили для захисту від лютих кочовиків, частково збереглися й понині на півдні Київської області.

Карта просування гуннів Євразією:

1 – імперія гуннів;

2 – «царство гуннів» у Дагестані;

3 – імперія Аттили.

а – напівкочовий та осідлий спосіб життя;

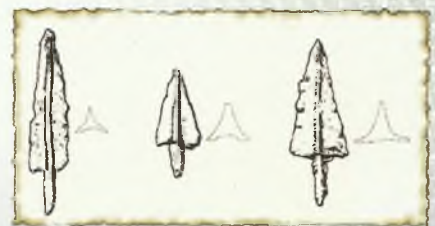
б – нашествия;

в – віднайдення «батьківщини»;

г – межа лісів.

Наконечники стріл

Воїн гуннів

*Цар гунів Аттіла.
Художник Е. Делякруа*

Гуни перебували в безперервному русі й у такому ж безперервному стані війни. Їхня бойова тактика будувалася перш за все на приголомшенні супротивника своєю численністю й дикунським виглядом. Зазвичай вони йшли в наступ вишикувавшись клином і видаючи при цьому грізний завиваючий лемент.

Гуни винайшли потужний далекобійний *лук*, що був більше, ніж півтора метри завдовжки. Для зручності він складався, а для більшої міцності й пружності його оздоблювали накладками з кістки й рогів тварин. Стріли використовувалися не тільки з кістяними наконечниками, а ще й із залізними та бронзовими. Гуни виготовляли також стріли-свистунки, прикріплюючи до них кістяні просвердлені кульки, які в польоті застрашливо свистіли. Лук вкладався в особливий футляр і прикріплювався до пояса ліворуч, а стріли знаходилися в *сагайдаці* за спиною воїна праворуч.

*Зустріч Лева I
з Аттілою.
Фрагмент
фрески Рафаеля*

Аттіла (Ецел, на прізвисько Бич Божий) — вождь гунів, один з найстрашніших монстрів в історії людства. Величезна імперія Аттіли простягалася від Південної Німеччини до Волги й Уралу та від Балтійського моря до Кавказу. Перед поразкою у битві під Шалонна-Марні він встиг зруйнувати цілу низку міст в Італії. Папа Лев I від імені імператора купив в Аттіли мир за велику суму грошей.

Дружина — військо на чолі з князем

ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВА ТАКТИКА

Перші згадки про слов'ян та варягів, які створили державу русичів, датуються I ст. н. е. Римські історики Пліній і Тацит називали їх венетами. Наприкінці VIII і IX ст. н. е. на території від Дніпра на сході та до Прикарпаття на заході сформувалася давньоруська держава. Столицею її було місто Київ. Молода держава швидко міцніла, поширюючи сфери свого впливу на сусідні землі. Її найсильнішим конкурентом була Візантія, яка прагнула підкорити всі народи, що мешкали тоді на узбережжі Чорного моря, тож конфлікт між ними був неминучим.

Князь Рюрик

Тріумф князя Олега в Константинополі

*Тризна.
Художник
Г. Семирадський*

Руські мечі

Пiки

Вiдомо про дев'ять великих морських походiв русичiв на Вiзантiю, найграндiознiший з яких — поход київського князя Олега на її столицю Константинополь (нинi турецьке мiсто Стамбул). Вiзантiйцi добре охороняли свою столицю. Портова бухта Золотий Рiг у разi небезпеки перегороджувалася мiцним залiзним ланцюгом. Саме мiсто було обнесене височеними мурами, побiля яких проходив глибокий рiв, наповнений водою. По периметру мiських укрiплень було розташовано 96 чотирикутних i восьмикутних веж. Захопити таку фортецю було наймовiрно складно, майже неможливо, тож усвiдомлюючи це, князь Олег зiбрав дуже велике вiйсько.

Мiнiатюра з Радзивiлiвського лiтопису

Мечi

*Варяги.
Художник В. Васнецов*

Цiльнометалевий шолом

Давньоруський дружинник

Як писав літописець, «...с семи со всеми поиде Олег на конях и на кораблех, и числом кораблей 2000». Давньоруський бойовий човен вмщував від 40 до 60 дружинників, тобто військо Олега нараховувало не менше 80 тисяч вояків.

Захопити візантійців зненацька не вдалося. Вони встигли перегородити бухту ланцюгом. Тоді князь Олег наказав витягти кораблі на берег, після чого його дружинники, поставили їх на колеса і, обминувши ланцюг, спустили на воду вже в міському порту. Раптова поява величезного війська в міській бухті приголомшила візантійського імператора, і він, не розпочинаючи бойових дій, запропонував мир.

Давньоруський дружинник

Зустріч князя Олега з волхвом.

Художник В. Васнецов

Давньоруські
мечі та щити

Князь Олег узяв з Візантії величезну данину і, як свідчить літопис, на знак своєї перемоги прибив щит на міській брамі Константинополя, що було великим приниженням для переможених.

Невдовзі князь зі своїми вірними дружинниками повернувся на батьківщину, яка гідно оцінила його талант полководця й міць руської зброї.

Головною й найпочеснішою зброєю дружинника був **меч**.

Він мав широкий короткий клинок з паралельними лезами, жолобом і заокругленим кінцем, тож призначався тільки для рубки. Руків'я мало міцне перехрестя для захисту кисті, а закінчувалося грибоподібною верхівкою. Руків'я меча обкладалися деревом або рогом, а поверх цього обтягалася срібним чи бронзовим дротом або обмотувалося ремінцем. Воїни до того ж були озброєні дротиками — **сулицями**, які носили в сагайдаках — **джидах**, довгими списами — **совнями** — з великими ножеподібними наконечниками, а також луками.

Овальні щити прикривали майже все тіло від підборіддя до колін. Вони були зроблені з дерева, у центрі мали металеву бляху — **умбон**, а зсередини — ремінні петлі для лівої руки воюючого. Щити розфарбовувалися в різні кольори. Улюбленим кольором був червоний.

Шоломи дружинників — **шишаки** — були легкими, відкритими, викуваними з одного шматка заліза, мали гострий верх, з якого зісковзував ворожий клинок. Шоломи іноді доповнювалися вузькою стрілкою, що захищала ніс, або нерухливою маскою — для прикриття верхньої частини обличчя, а також кольчужною сіткою — **бармицею**, що захищала ший.

Бармиці

Шишак

У бою дружинники були одягнені в кольчуги, зроблені з великих плоских кілець, з короткими широкими рукавами. Вони добре захищали вояка від ударів меча й шаблі, але крізь обладунок могли пробитися спис або стріла. Тому кольчуги стали підсилювати вузькими металевими смугами. Такий обладунок мав назву *бахтерець*.

Іноді на кольчугу надягали шкіряну сорочку-безрукавку, з нашитими на неї залізними пластинами.

Русичі, що жили в Києві й Чернігові, багато чого запозичили у своїх супротивників, тож їхнє озброєння поєднувало в собі елементи як західної, так і східної культури. Воно було цілком надійним, до того ж не таким важким, як на Сході, але більш різноманітним, ніж на Заході, і дуже ошатним за оздобленням.

Дружинники шикувалися в бойовий порядок, який називався *стіною*, схожий на давньогрецьку фалангу. Така стіна — із зімкнутими щитами й виставленими вперед довгими списами — була невразлива для атак кінноти.

Обладунки давньоруського воїна

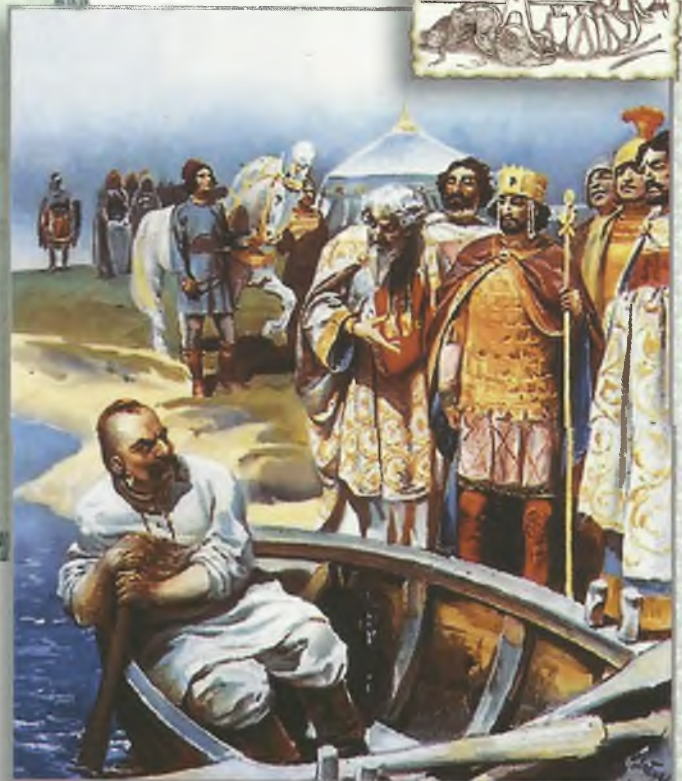
Ефективність такого бойового порядку й озброєння була підтверджена походами славетного київського князя Святослава Ігоровича, що на чолі своїх дружинників звиятно воював з Візантією, а також розгромив хазар, ясів, касогів і багато інших ворожих племен.

Давньоруський меч та щит

За свідченням візантійського історика Лева Діакона, князь Святослав був «...помірного росту, не занадто високого й не дуже низького, з волохатими бровами і ясно-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмірно довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з однієї сторони її звисав жмут волосся — ознака знатності роду. В одне вухо в нього була просунута золота серга; вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одягня його було білим і відрізнялося від одягу його наближених тільки чистотою». Ми бачимо, що зовнішністю Святослав певною мірою нагадував далеких своїх нащадків — запорозьких козаків.

Знарядження

*Побачення Святослава з візантійським імператором Іоанном Цимісієм на березі Дунаю.
Художник К. Л. Лебедев*

*Мініатюра «Борис йде на печенігів»
сер. XIV ст., «Сказання про святих
Бориса та Гліба»,
Сильвестрівський список*

Князь Святослав

*Мініатюра «Володимир
посилає Бориса на печенігів»
сер. XIV ст., «Сказання про
святих Бориса та Гліба»,
Сильвестрівський список*

ПЕЧЕНІГИ

Наприкінці IX — першій половині X століття давньоруська держава досягла свого розквіту.

Київські князі успішно відбили напади своїх західних сусідів, тож на цих кордонах держави запанував мир.

Утім той мир був недовгим, бо на сході виникла нова загроза — племена войовничих кочовиків — печенігів.

Від їхніх рук загинув князь Святослав Ігорович. Після походу на Візантію він з невеликим загonom рухався по Дніпру в напрямку до Києва. Князь знав, що печеніги всю зиму вартують його коло Дніпровських

порогів, однак він не мав коней, щоб їхати степом. У запеклій сутичці з переважними силами кочовиків князь Святослав був убитий. З його черепа печенізький хан Куря зробив собі оздоблену золотом чашу, якою похвалявся перед одноплемінниками.

Нащадок Святослава київський князь Володимир помстився за його загибель, наголову розгромивши печенігів спершу в 992 році на річці Трубіж, а далі в 996 році під Києвом. Після того вони вже не становили серйозної загрози.

*Похорон знатного руса.
Художник Г. Семирадський*

ПОЛОВЦІ

На початку XI століття насунулася нова хвиля кочовиків зі степів Казахстану й Південного Сибіру — половців.

Шабля

Майже щороку, а інколи й декілька разів на рік учиняли вони руйнівні набіги на давньоруські міста й села. Для захисту степового кордону київські князі побудували ланцюг міст-острожків, об'єднаних безперервним земляним валом. Там цілодобово чатували князівські дружинники.

Їхня важка зброя не була розрахована на бойовий контакт зі стрімкими лучниками, які, не вступаючи у відкритий бій, здалеку розстрілювали малорухомих піших ратників, і, обходячи їхні заслони, нападали на селища, убиваючи, грабуючи й забираючи в полон мирних жителів. Боротьба з половцями зазвичай зводилася до дрібних сутичок на кордоні й погоні за ворогом, щоб відбити полонених і майно.

Половецький шолом

Половецька навала знайшла своє відбиття в давньоруському билинному епосі: прототипом билинного велетня Тугарина Змієвича був жорстокий і лютий половецький хан Тугаркан, який загинув у 1096 році на березі Дніпра в бою з дружинниками київського князя, а прототипом Ідолиця Поганого став ханський наближений Ітларь, убитий на рік раніше.

Половець
(половецький воїн
із шаблею гесерхан).
Художник М. Реріх

Половці. Художник М. Реріх

З половецькою навалою пов'язують появу нового для русичів виду зброї — *шаблі*, яка була набагато легшою за меч і більш зручною для кінного бою. Вигнутий шабельний клинок дозволяв здійснювати не тільки рубальні, а й рубально-різальні удари, рани від яких були набагато страшнішими.

Автор великої літературної пам'ятки — «Слова о полку Ігоревім» — згадував цей вид зброї: «...отут шаблям поцербитись про шоломи половецькі».

Половецькі шоломи

Половці були дуже небезпечним ворогом. Давньоруським князям іноді доводилося зазнавати від них тяжких поразок, однією з яких став, наприклад, розгром ратей трьох синів Ярослава Мудрого на річці Альті в 1068 році.

Давньоруські сулиці

Докорінний злам у війні з половцями настав у період княжіння Володимира Мономаха, який рішуче перейшов від оборони до наступу й переніс бойові дії на територію ворога.

Він переозброїв військо, а також до піших підрозділів додав загони легкої кінноти, які діяли тако само швидко, як і половці, і не менш майстерно вправлялися з шаблею, луком і легким списом.

Бойові сокири

*Князь Володимир
Мономах*

За часів Володимира Мономаха військо складалося з таких підрозділів:

- легкоозброєні піхотинці: з луками, двома-трьома *сулицями* (короткими металевими списами-дротиками), мечами або бойовими сокирами й щитами;
- важкоозброєні піхотинці: з довгими списами, мечами або сокирами, великими щитами краплеподібної або круглої форми;
- легкоозброєні кінні дружинники: з луками, стрілами, сокирками, мечами або шаблями, а також зі щитами;
- важкоозброєні кінні дружинники: з довгими списами, мечами або шаблями та щитами.

Рать

*Мініатюра з Радзивілівського
рукопису*

*Боян.
Художник В. Васнецов*

*Слово о полку
Ігоревім*

У лютому 1111 року Володимир Мономах вирушив на чолі тридцятитисячного війська в половецький степ, що стало несподіванкою для ворога, оскільки половці воювали тільки навесні й улітку, коли їхні коні могли знайти пашу. Руські полки безперешкодно дійшли до Сіверського Дінця, дорогою здобувши два великих половецьких міста — Шарукань і Сугров. Битва з основними силами половців відбулася 24 березня 1111 року на річці Сал.

Руські полки були вишикувані у дві лінії. Перша лінія складалася з важкоозброєних піхотинців, а друга, що також складалася з піхоти, прикривала їхній тил. Легкоозброєні вершники захищали фланги, а особиста кінна

*Половецький
шолом*

*Реконструкція
стародавнього Києва*

дружина князя, що складалася з важкоозброєних вершників, перебувала в резерві. Бій був дуже запеклий. Переважні сили половців щільно оточили князівську рать, але це не зломило її бойовий дух. Одна за одною були відбиті декілька запеклих кінних атак ворога.

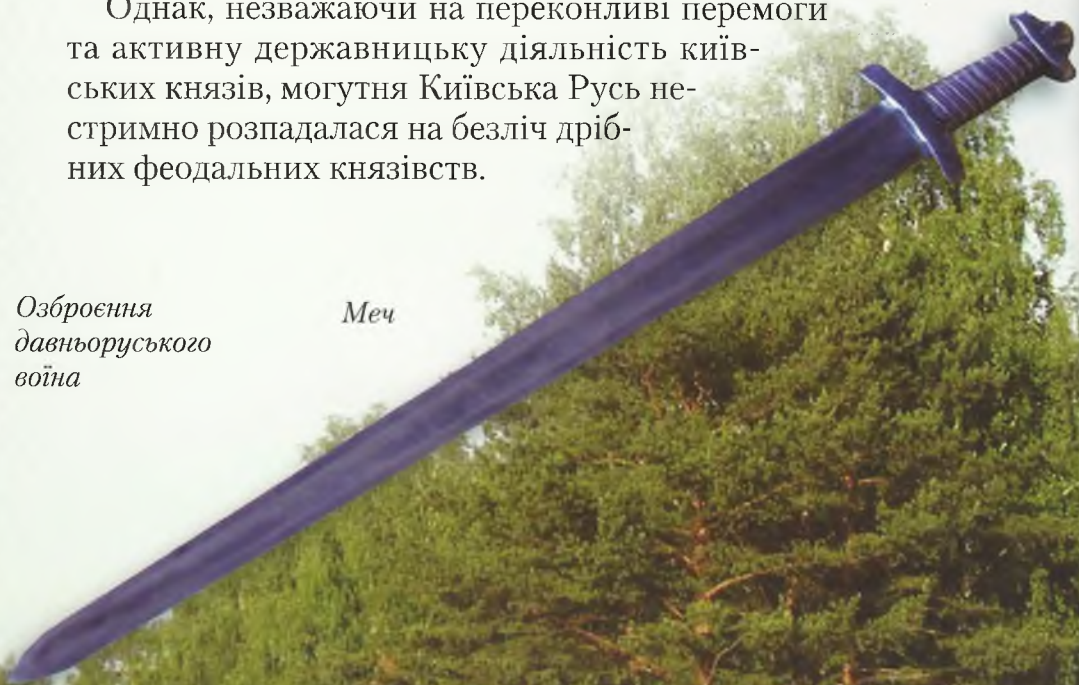
У вирішальний момент Володимир увів у бій резерв, і оточення було розірвано. Половці почали відступати, і незабаром той відступ перетворився на безладну втечу.

Ворога було наголову розбито, і довго ще половці не наважувалися нападати на руські землі.

Однак, незважаючи на переконливі перемоги та активну державницьку діяльність київських князів, могутня Київська Русь нестримно розпадалася на безліч дрібних феодальних князівств.

*Озброєння
давньоруського
воїна*

Меч

Два лиха губили тогочасну Русь — князівські усобиці й набіги половців. Про кожне з них князь Ігор, син Святослава, знав не з розмов. У 1169 році, підкоряючись волі старших князів, він брав участь у поході Андрія Боголюбського, що скінчився розграбуванням Києва. Він бачив на власні очі, як князі воювали між собою, бо кожен з них прагнув захопити Київ і правити державою, що врешті-решт призвело до значного послаблення військової могутності всіх руських князівств.

Ці трагічні події знайшли своє відбиття у «Слові о полку Ігоревім».

Сокира

«Слово о полку Ігоревім» — видатна пам'ятка літературної творчості Давньої Русі, невідомий автор якої оспівував мужність і відвагу захисників слов'янської землі. В основу цього історико-художнього добутку лягли сумні події невдалого походу на половців у 1185 році під проводом князя Ігоря Святославича Сіверського. Головна ідея «Слова о полку Ігоревім» полягає в тому, що вся Русь має бути єдиною, а не розділеною на безліч дрібних князівств. Така роздробленість неминуче призводить до загибелі будь-якої держави. На прикладі князя Ігоря показано, що поодиначі великого ворога не перемогти. Це можна зробити тільки спільними силами. «Слово о полку Ігоревім» виявилось пророчим ідейним добутком, що переконливо підтвердили подальші історичні події.

Чингісхан

МОНГОЛИ

Початок XIII століття позначився навалою монгольських орд, які вдерлися з глибин Азії в Європу, скориставшись ослабленням давньоруської держави.

Монгольські племена до того мешкали в степах за Байкалом і були об'єднані під владою вождя Темучина. На курultaї (з'їзді монгольської знаті) у 1206 році він був проголошений великим ханом усіх монголів і прийняв ім'я Чингісхан. За півстоліття безперервних набігів на землі від Жовтого моря до моря Чорного, Чингісхан підкорив 720 різних народів.

Він розгромив Китайську імперію, державу чжурчженів, царства тангутів і кара-киданів, а також імперію Хорезм-Шаха. Монголи силоміць включали до складу своїх полчищ рекрутів — представників скорених ними народів. Тільки особиста охорона вождя налічувала 10 000 добір-

*Обладунки
монгольського
вершника*

них вершників. За потреби монголи могли виставити армію, що налічувала півмільйона вояків.

Монголи були кочовиками-скотарями, тому військо їх було переважно кінним.

Монгольські воїни винятково майстерно володіли мистецтвом стрільби з дуже потужних луків, наконечники стріл яких мали найрізноманітніші форми й розміри. В основному використовувалися наконечники двох типів: вузькі й особливим чином загартовані — для ураження вояків, захищених важким обладунком, — *бронейні*, і широкі пласкі наконечники — так звані *зрізні*, призначені для стрільби по незахищеним зброєю ратникам і коням. Такі стріли залишали дуже великі рани, що до того ж погано загоювалися. На озброєнні монголів були також списи з гаком на втулці, бойові сокири й булави.

Обладунки монгольських воїнів

*Чингісхан.
Художник М. Реріх*

*Мати Чингісхана.
Художник М. Реріх*

Обладунки — *панцирі кюяки* — вироблялися із заліза, сталі, рідше — з бронзи, або з дуже товстої і твердої, як фанера, шкіри. Зазвичай обладунками були захищені й коні.

Під час війни в Китаї монголи захопили в полон багато військових спеціалістів, тому вони мали на озброєнні всю передову військову техніку того часу. Тулуй, син Чингісхана, під час облоги міста Мерв (у Середній

Азії) застосував 3 тис. баліст, 300 катапульт, 700 машин для метання горщиків з пальною сумішшю, безліч таранів і 4 тис. штурмових драбин.

Італійський чернець П'єтро Карпіні, що відвідав Монголію в 1246 році, докладно розповів про бойову тактику монгольської армії: «Варто знати, що вони (монголи) щораз, як побачать ворогів, ідуть на них і кожен кидає у своїх супротивників

*Юрти.
Художник М. Реріх*

Монгольські війни

3–4 стріли, а коли вони розуміють, що не можуть їх перемогти, то відступають назад, до своїх. І це вони роблять заради обману, щоб вороги переслідували їх до тих місць, де вони влаштували засідку... Вождь або начальник війська не вступає в бій, але перебуває десь навпроти ворожого війська і має поруч із собою на конях отроків, і навіть жінок. Це вони роблять для того, щоб супротивник повірив у ще більшу кількість воїнів... Попереду свого авангарду вони посилають загін полонених. Свої ж загони відряджають далеко праворуч і ліворуч, щоб їх не бачив супротивник. У такий спосіб вони його оточують і замикають у середину».

*Караван.
Художник М. Реріх*

*Судубай-богатыр.
Нойон — воєначальник
монгольського війська.
Військо нойона складалося
з нукерів — вершників*

У монгольському війську панувала жорстка дисципліна. Як зазначає Плано Карпіні, «якщо з десяти чоловік біжить один, або двоє, або троє, або навіть більше, тож усі вони вбиваються. І якщо біжать усі десятеро, а не біжать інші сто, тож усі вбиваються. І, коротше кажучи, якщо вони не відступають спільно, усі, що біжать, убиваються... Якщо з десяти потрапляє в полон один або більше, а інші товариші не звільняють їх, то всі вони також убиваються».

Уперше монголи з'явилися на території Північного Причорномор'я у 1224 році. Коли одна з армій Чингісхана під командуванням Субудая й Джебе вторглася у володіння половців, то половецький хан Котян звернувся по допомогу до галицького князя Мстислава Відважного. Князь, усвідомлюючи, яке лихо загрожує рідній землі, умовив виступити проти монголів ще двох князів — Мстислава Київського та Мстислава Чернігівського. Битва відбулася на березі річки Калки (нині річка Каль-

*Нукери —
вазовиті вершники*

*Баскаки.
Художник С. Іванов.
Баскаки —
представники ханів
на землях Русі*

руських князів, коли їхні полки тільки-но починали шикуватися до бою. Галичани й чернігівці запекло захищалися, але були розгромлені. Мстислав Київський у бій не втручався, спостерігаючи за побиттям співвітчизників з високого правого берега річки.

*Витязь на роздоріжжі.
Художник В. Васнецов*

*Похід Чингісхана.
Художник М. Реріх*

*Татарський
шолом*

міус у Донецькій області). Руське військо не мало єдиного начальника, тож кожен з князів діяв так, як уважав за потрібне. Мстислав Київський залишився на правому березі річки — в укріпленому таборі. Два інших Мстислави й половці перейшли на лівий берег.

Монголи спершу напали на половецьке військо й розбили його. Переслідуючи відступальних половців, вони увірвалися в розташування головних сил

*Татарські
обладунки*

*Оборона
Київської
Десятинної
церкви від
полчищ хана
Батия*

Така пасивна позиція зіграла з київською раттю злий жарт — розбивши союзників, монголи оперативно оточили табір киян. Хоробрі воїни три доби поспіль відбивали безперервні атаки монголів. На четвертий день

Субудай запропонував за викуп зняти з війська облогу й відпустити русичів додому. Але як тільки дружина залишила укріплений табір, підступний супротивник напав на неї й повністю знищив. Мстислав і його наближені померли жахливою смертю. Полонених кинули на підлогу юрти, накрили дошками, а далі на цьому помості Субудай влаштував бенкет для своїх воєначальників. У такий нелюдський спосіб кияни були задушені.

13 років потому хан Батий, онук померлого Чингісхана, з величезною армією напав на руські землі, але князі, не зробивши належних висновків із сумних результатів битви на Калці, продовжували дотримуватися колишньої політики, тож

їхні князівства одне по одному впади під натиском безжалісних завойовників. Воїни й народ чинили героїчний опір навалі, але відсутність єдиної влади і єдиного керівництва неможливо компенсувати ані самовідданістю, ані особистою відвагою.

Так почалося довге татаро-монгольське панування.

*Татарська
шабля та щит*

Գրքի մասին Կոչիկ

*Обладунки
реєстрового козака*

ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА

Після татаро-монгольської навали давньо-руська держава розпалася. На її руїнах виникла ціла низка самостійних держав-князівств, найбільш могутнім з яких було Велике князівство Московське. Окремі регіони колишньої Київської Русі підпали під владу Великого князівства Литовського, Угорського та Польського королівств і Кримського ханства. У результаті поділу своєї колись єдиної держави самі русичі теж поділилися на українців, росіян і білорусів.

У 1569 році Велике князівство Литовське, до складу якого входила Україна, та Польське королівство уклали унію і таким чином злилися в єдину державу, яку було названо Річчю Посполитою, тож Україна віднині стала адміністративною одиницею нового державного утворення.

Державною релігією Речі Посполитої був католицизм. Українці, що жили в цій дер-

*Козацький табір.
Художник Ю. Брандт*

Це слово походить від тюркського «козак», тобто «молодець», «вільна людина». Дійсно вільна людина, лицар, що віддає перевагу напівголодній свободі над ситою неволею, а честі й гідності – над життям як таким, оборонець рідної землі, чатовий свободи й незалежності українського народу.

жаві, дотримувалися православної віри, тож внаслідок цього виникло чимало проблем міжрелігійного характеру, що спричинили соціальні проблеми, які дедалі загострювалися.

До того ж Туреччина тоді ж розпочала досить агресивно поширювати сферу своєї експансії на Причорномор'я й увесь Європейський Схід, перш за все — на територію України. Васал Туреччини — татарська орда, що мешкала на Кримському півострові, постійно грабувала українські міста й села, а їхніх мешканців перетворювала на рабів, яких продавали, наче худобу, на невільницьких ринках. Татарські набіги спричинили появу руху опору, який швидко набрав сили. Його головними діячами були вільні вояки, яких стали називати **козаками**.

Козаки поділялися на *городових*, що мешкали й несли службу в містах, і *запорозьких*, що створили за порогами Дніпра великий військовий табір, власну козацьку державу, яка жила за своїми законами і традиціями.

Та козацька держава, заснована князем Дмитром Вишневецьким у середині XVI століття, називалася *Запорозькою Січчю*.

Запорожці здійснювали оборону південних кордонів

*Кошовий отаман.
Художник І. Рєпін*

*Каламар
козацький
(чорнильниця)*

України від татарсько-турецької навали, тим самим захищаючи Центральну Європу від мусульманської експансії, тож Військо Запорозьке було пильним оборонцем усього християнського світу.

Зазвичай доступ на Січ мав кожен бажаючий.

Тут не існувало якихось обмежень чи особливих умов. У січових літописах зазначено: «З віків за пороги вільно кожному приїхати і від'їхати, хоч би як він називався». Нікого не цікавило походження прибульця, але сам він теж повинен був віднині забути про нього.

Якщо прибулець був православним, його безумовно приймали до товариства, якщо ж ні, то він мав охреститися і прийняти православну віру. Ця вимога була непорушною.

Бунчужний

Усі найважливіші питання січового буття вирішувала Військова Рада. Вона давала згоду на военні походи, ухвалювала судові вирокі, обирала чи скидала військове начальство — старшину.

Найвищою посадовою особою серед старшини був гетьман.

Після нього — кошовий отаман.

Генеральний обозний відповідав за військовий обоз, постачання Війська та всю артилерію.

Генеральний суддя очолював судову службу.

Генеральний підскарбій відповідав за скарбницю.

Генеральний писар виконував обов'язки канцлера.

Генеральний осавул дбав про військову підготовку.

Генеральний хорунжий опікувався військовою корогвою та гетьманською гвардією.

Генеральний бунчужний очолював службу бунчукових товаришів.

Аналогічні служби існували в полках та сотнях. Січовий устрій характеризувався елементами лицарського ідеалізму, оскільки особливого значення січовики надавали ритуалам і військовим клейнодам — прапорам, корогвам, ознакам влади тощо.

Враховуючи велике значення Війська Запорозького як протипази мусульманському тиску на свої східні кордони, король Речі Посполитої Стефан Баторій 20 серпня 1576 року видав універсал (указ), в якому визнав запорозьке козацтво особливим громадським станом, а до того подарував йому військові клейноди.

«В літо 1576 за Стефана Баторія короля польскаго козаки в лучшій еще строй учинени... Видя у Козаков мужество великое и з татари на бранех, постави им гетмана й приела им корогов, бунчук й булаву й на печати герб риццер з самопалом й на голові колпак перекривленній, армат й всяких воєнних припасов».

Клейноди розподілялися таким чином. **Булава** — відзнака гетьманської влади. Другою ознакою гетьманської влади був **бунчук**.

Прапор (чи **корогва**) — дарувався всьому війську як ознака його честі й слави.

Значок, або **знак**, — зменшена копія корогви. Ним користувалися у повсякденному бутті.

Печатка Війська Запорозького. Нею опікувався військовий суддя.

Пірнач (або так званий **шестопер**) — ознака звання полковника.

Литаври (або **довбні** чи **тулумбаси**) — належали всьому Війську. Ними опікувався довбиш.

Козацькі
клейноди

Пірнач

Усі ці клейноди, за винятком паличок до литавр і військових гармат, запорожці зберігали або в січовій Покровській церкві, або у військовій скарбниці, звідки їх виносили лише за особливим наказом кошового отамана перед Військовою Радою; палички до литавр завжди зберігалися в курені військового довбиша, а всі гармати — в артилерійському цейхгаузі, чи січовій пушкарні.

Зброя запорозьких козаків не була табельною, тож відзначалася великою розмаїтістю.

То були різнокаліберні гармати, аркебузи, піщалі, мушкети, самопали, пістолі, шаблі, луки, арбалети, кинджали й списи — їх ще називали *ратищами*. Відоме старе козацьке прислів'я: «Козакові без ратища, як дівчині без намиста». Ратища козацьких списів були близько 3,5 метрів завдовжки, виготовлялися з тонкої легкої деревини та розмальовувалися по спіралі чорною і червоною фарбами. Історичні й археологічні дані дають усі підстави вважати, що Військо Запорозьке мало на озброєнні найбільш передову зброю часу, здобуту як трофеї у всіх супротивників, з якими стикалися.

Як щирі лицарі, запорожці віддавали перевагу шаблі. Шабля була водночас і надійною зброєю, і ознакою належності до козацького стану, і символом військової доблесті, і окрасою вбрання.

Особливо цінувалися східні шаблі, які раніше належали турецьким або татарським воєначальникам. Наявність у козака такої шаблі наочно свідчила про його бойовий досвід і особисту мужність.

Складну зброю козаки майже не виробляли. Їхні численні походи були невичерпним джерелом коштовних трофеїв, серед яких зброя вважалася найціннішим здобутком. А якщо врахувати те, що географія їхніх походів поширювалася від суворої півночі Росії до Атлантичного

Ятагани

«Шабле, чи ти виринула з глибин родоводу, як спадок, чи була вихоплена з рук розлюченого татарина, чи викута заповзятливим майстром десь у нетрях Великого Лугу, чи підібрана на полі бою, чи знята з килима в палаці якогось мурзи, чи лишилась у козака на згадку про перебування в реєстрі, що озброювався з великої милості пана, чи була куплена у складчину цілим селом, разом із конем, списом та рушницею, що належно відправити козака на Січ».

узбережжя Франції або до Середземномор'я, то нема чого дивуватися тому, що в козацькому арсеналі представлена вся гама холодної й вогнепальної зброї країн Європи і Малої Азії.

Військо Запорозьке складалося з трьох основних частин — піхоти, кінноти й артилерії. Чисельність усього Війська залежала від особливостей того чи іншого походу, тож могла коливатися від кількох тисяч до кількох десятків тисяч. За правилом піхота

*Пірнач парадний,
XVII ст.*

Козацький табір

Козацька піхота вперше у світовій практиці почала застосовувати обкопування. Піхота шикувалася до бою у три шеренги. Дві передні шеренги вели вогонь по ворогу, третя — заряджала мушкети. Стрільців прикривали шеренги бійців, озброєних бойовими косами. Бойові коси були схожі на звичайні — для роботи в полі, тільки залізо кріпилося до ратища не перпендикулярно, а уздовж, стаючи його своєрідним продовженням.

*Козаки в степу.
Художник Ю. Брандт*

становила близько 50 відсотків усіх вояків, гарматники — десять, а кіннота, елітний підрозділ Війська, становила приблизно 40 відсотків особистого складу. За своїми бойовими якостями цей підрозділ становив найбільш грізну силу запорожців, тож у кінноті служили найбільш вправні й безстрашні воїни.

Військо поділялося на полки й сотні. Сотня нараховувала десь близько 180 вояків. Полк складався з трьох сотень загальною чисельністю 540 вояків.

Бойові коси

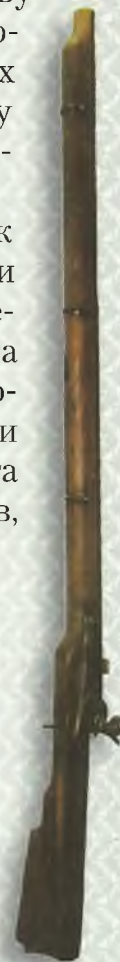
Під час наступу на ворожий табір, запорожці, щоб уникнути зайвих утрат своїх товаришів, ніколи не йшли в лобову атаку, віддаючи перевагу фланговим наступальним діям, а в деяких випадках — приділяючи основну увагу штурму тилкових позицій супротивника.

При шикуванні в бойовий порядок у проміжках між піхотними куренями встановлювалися гармати. Після попередньої артилерійської підготовки кіннота атакувала супротивника лавою, тобто строєм у вигляді ввігнутого півмісяця, прагнучи охопити фланги ворога. У разі невдачі кіннота відходила під захист піхотних бойових порядків, перегруповувалася й знову атакувала.

У разі нападу набагато переважної сили запорожці ставали до оборони. Вони розташовували вози у вигляді кола, зціплюючи їх залізними ланцюгами. Під прикриттям імпровізованих мурів козаки

*Козацька атака
«лавою»*

*Козацький табір під час бою.
Малюнок зі стародавньої картини*

стримували наступ ворога досить тривалий час, іноді й декілька тижнів. Атаки ворога відбивалися за допомогою легкої артилерії та рясного мушкетного вогню. Звичайно, нападники зазнавали великих утрат. Коли ж вони відступали від табору, козаки швидко роз'єднували вози, сідали на коней і мчали навздогін, рубаячи ворогів шаблями.

Козаки по можливості уникали штурму фортець і замків. Якщо фортецю не вдавалося захопити раптовим натиском, то козаки просто обминали її, або ж створювали щільне коло облоги, позбавляючи тим самим її оборонців будь-яких зв'язків з навколишнім світом, включаючи поста-

*Обоз запорожців у поході.
Художник Ю. Брандт*

*Реєстрові козаки.
Художник Ю. Брандт*

чання продовольства чи боєприпасів, або прибуття підкріплення. Козацька бойова тактика була дуже гнучкою та винахідливою. То було суворою вимогою життя, насиченого кривавими подіями на нашій багатотраждальній землі.

Козацька артилерія

Козацькі піки

*Гетьман
Петро
Сагайдачний*

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ НАУКИ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА САГАЙДАЧНОГО. КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ

Одвічними супротивниками запорожців були турки й татари. Кримські татари за підтримки Османської імперії безперестану здійснювали розбійницькі набіги на українські, польські та південноруські землі, спустошували їх та забирали в рабство населення. Козаки відповідали на це морськими й сухопутними рейдами до Криму і Туреччини. На своїх бойових човнах *чайках*, озброєних усього лише 4–6 легкими гарматами-фальконетами, запорожці пливли Дніпром до Чорного моря, а далі спустошували турецькі й татарські поселення, наводячи жах на їхніх мешканців.

Здійснювали вони й далекі походи через Босфор у Середземне море. Неодноразово запорозький флот з'являвся під стінами столиці Османської імперії — Стамбула.

Не страшилися запорожці вступати у відкриті змагання з величезними турецькими галерами, причому найчастіше виходили з тих змагань переможцями.

Найславетнішим козацьким флотоводцем був гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний. Він очолив похід на турків у 1605 році, коли козаки захопили Варну, далі під його проводом у 1616 році козаки здобули такі великі порти, як Синоп і Трапезунд, а згодом, знищивши в жорстокій морській битві турецький флот, оволоділи Кафою (нинішня Феодосія), де був найбільший за тих часів невільничий ринок, і звільнили кілька тисяч християнських бранців, яких мали продати в рабство.

Кафа.

Стародавня мініатюра

У наш час ім'я видатного українського флотоводця й воєначальника Петра Сагайдачного носить флагманський корабель українського флоту — фрегат «Гетьман Сагайдачний»

У 1621 році, під фортецею Хотин, сорокатисячне запорозьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним, об'єднавшись із тридцятип'ятитисячним польсько-литовським військом, здобуло звитяжну перемогу над двохсоттисячною армією турецького султана.

У 60–70-х роках XVII століття запорожці під командуванням кошового отамана Івана Сірка здійснили цілу низку успішних походів на причорноморські татарські володіння, а також — у спілці з російськими військами — на Крим та Азов.

Проте запорожці воювали не тільки проти так званих «бусурманів». Запорозькі козаки (їх у той час називали ще й *черкасами*) узяли активну участь у подіях Смутних часів (1605–1618) у Московській державі, виступаючи на боці Лжедмитра I, Лжедмитра II і польських інтервентів. У 1618 році запорозьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним навіть здобуло Москву.

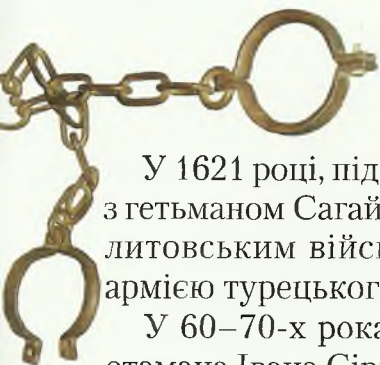
Невдовзі після того кошовий отаман Іван Сірко зі своїм полком брав участь у кривавій Тридцятирічній війні, що охопила всю Європу. Воюючи на боці французької корони, козаки здобули велику славу в боях з іспанцями у Фландрії й під час облоги Дюнкерка. Кошовому Іванові Сірку у Фландрії встановлено пам'ятник. Але й у себе вдома козакам досить часто доводилося оголювати свої шаблі.

У 1596 році між римо-католицькою церквою й частиною української православної церкви було укладено Берестейську унію про об'єднання двох церков під егідою католицизму. Це дало привід польському уряду посилити тиск на права як української шляхти (серед якої було чимало реєстрових козаків), так і простого люду. Більшість православного населення України вкрай негативно поставилася до ситуації, що виникла. Ці настрої в чималій мірі сприяли розпалюванню соціальних конфліктів, до яких так чи інакше було залучене козацтво.

До того ж зазнали помітних змін якісні характеристики козацького стану, до якого замість відчайдухів-лицарів, шукачів пригод, влилися люди, яких привело до козацьких лав лише одне просте бажання — помститися якомусь панові за кривди, але не більше. Така тенденція в деяких випадках ставала панівною, і тоді певна частина козаків перетворювалася на бунтівників-повстанців, які замість оборони рідної землі рясно насичували її кров'ю громадянських катаклізмів. Розпочалася досить тривала епоха козацьких воєн, які згодом переросли у Визвольну війну українського народу

Обладунки польського шляхтича, 1680 р.

*Шляхтичі на переправі.
Художник Ю. Брандт*

*Польська шабля
та кіраса*

*Кірасир.
Гравюра 1624 р.*

проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького.

Козацькі війни почалися в 1593 році з повстання, що очолював Криштоф Косинський. Воно швидко охопило Київщину й Волинь. Щоб придушити масові заворушення, король Сигизмунд III був змушений відрядити до України регулярні військові підрозділи. Але остаточно придушити цей кривавий бунт вдалося лише після вбивства Косинського в корчмі неподалік від міста Черкаси, де він гуляв зі своїми товаришами.

У 1594 році на землях України розпочалося нове повстання. Його очолив Северин Наливайко. Козацтво цього разу не підтримало повстання, проте до Наливайка приєднався чималий загін січовиків на чолі з отаманом Грицьком Лободою. Та війна тривала два роки. Повстанці здобули декілька великих міст, таких як Умань, Лубни, Могильов. Удиралися вони й на терени Білої Русі.

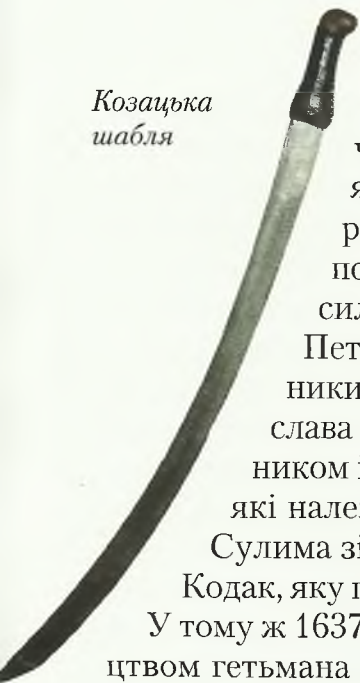
У захоплених містах і містечках бунтівники вбивали польських шляхтичів, представників королівської адміністрації. Деякий час досить успішно протистояли каральним загонам, що було вираджено проти повстанців урядом Речі Посполитої.

Лише влітку 1596 року карателі нарешті спромоглися оточити загопи Наливайка та Лободи неподалік від Лубен. Унаслідок незгоди в повстанському середовищі виникла конфліктна ситуація, під час якої було вбито отамана Лободу. Після того обурені цим убивством запорожці видали полякам Северина Наливайка.

Кодак (план фортеці)

Козацька
шабля

Карателі жорстоко розправилися з повстанцями. На деякий час уряду вдалося призупинити соціальні негаразди, але через якийсь час повстання спалахнули знову. З невеликими перервами вони тривали аж до 1638 року. Так, у 1630 році відбулося повстання під проводом Тараса Федоровича (на прізвисько Трясило), а в 1631 році виступили бунтівні козаки гетьмана Івана Петражицького-Кваші. Їхній рух охопив тоді всю Волинь. Бунтівники домагалися обрання польським королем королевича Владислава — сина покійного Сигизмунда III, якого вважали своїм заступником і другом. Вони погромили значну кількість маєтків і містечок, які належали супротивникам Владислава. У 1637 році гетьман Іван Сулима зі своїми козаками здобув і зруйнував неприступну фортецю Кодак, яку поляки побудували з метою контролю за Запорозькою Січчю. У тому ж 1637 році спалахнуло велике антиурядове повстання під керівництвом гетьмана Павла Бута (Павлюка). У 1638 році Україну потрясло нове повстання, яке очолили гетьмани Яків Остряниця, а потім Дмитро Гуня. Лише ціною величезної напруги всіх наявних сил, залучення непорушного запасу з державної скарбниці і мобілізації всієї шляхти уряду вдалося придушити ті заворушення. На українській землі запанував недовгий спокій.

Навесні 1648 року розпочалося грандіозне повстання, організоване гетьманом Зіновієм-Богданом Хмельницьким, яке дістало назву Визвольної війни українського народу. Повстанці здобули чимало блискучих перемог — під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями — над регулярними королівськими арміями, що були укомплектовані як закордонними найманцями, так і загонами шляхетського руху. Цими арміями керували кращі польські полководці з багатим бойовим досвідом, здобутим у численних європейських війнах.

Тарас Трясило.
Один із небагатьох, що залишилися,
малюнків партизана Великої
Вітчизняної війни Сергія Остапенка

Яків Остряниця

Крилатий
гусар

Переговори Б. Хмельницького з польськими послами під Замостям, 1649 р.

Бердиш Б. Хмельницького

Найбільш примітною, з погляду військового мистецтва, є перемога козаків над військами Речі Посполитої під селищем Пилявці (нині селище Пиляви Старосинявського району Хмельницької області). Битва тривала три дні — з 11 до 13 вересня 1648 року.

Чисельність урядових військ становила близько 80 тисяч чоловік, включаючи 32 тисячі шляхтичів, де були й знамениті «крилаті» гусари — важкоозброєні кавалеристи із прикріпленими до спини лебединими крилами, 8 тисяч німецьких найманців — першокласної дисциплінованої піхоти — та близько 40 тисяч шляхетської челяді.

Сили Хмельницького становили 50–70 тисяч козаків та до 40 тисяч — погано озброєних і ненавчених військовій справі селян. В останній день до козацького війська приєдналися від 4 до 20 тисяч татар Буджацької орди. У перший день поляки, що мали у своєму війську німецьких рейтарів, домоглися певного успіху. Вони потіснили козаків, і тільки запеклий опір, учинений отаманом обозу Іваном Чарнотою, призупинив їхнє просування. На другий день військо-ве щастя зрадило поляків. Вони були вибиті з позицій, якими заволоділи

Бій під Пилявцями

напередодні. Козаки заплатили за цей успіх смертю одного з кращих своїх командирів — уманського полковника Ганжі. Третій день був відзначений успіхом військових хитрощів невичерпного на такі речі Хмельницького. Почалося з того, що він поставив у перші ряди 4 тисячі татар і приблизно таку ж кількість козаків, переодягнених татарами. Уся ця ватага без утоми водала: «Алла! Алла!», тож поляки були цілковито переконані в тому, що до Богдана прибуло величезне татарське підкріплення. Далі козаки, очолювані полковником Чарнотою, імітували безладну втечу і в результаті навели на засідку два кращих польських гусарських полки. Над бойовищем висів досить густий туман. Поляки не встигли отямитися, як побачили себе оточеними з усіх боків. У молочному серпанку туману пролунав зичний вигук Хмельницького: «За віру, молодці, за віру!». Обидва польські полки були знищені. У той самий час польські бойові порядки з тилу атакував полк Максима Кривоноса. Ця напружена і кровопролитна битва закінчилася повним розгромом польських військ. Повстанці захопили 92 гармати й величезний обоз зі 100 тисяч возів з різноманітними припасами, у тому числі військовими, на колосальну суму в 7 мільйонів злотих. Був відкритий шлях для наступу

Пікінер

Крилаті гусари

*Бій крилатих гусар
з козаками під Берестечком.
Художник М. Самокиш*

Чекани

*Бій Максима Кривоноса
з Яремою Вишневецьким.
Художник М. Самокиш*

на захід, на Львів. До того ж битва під Пилявцями мала велике морально-психологічне значення, тому що було вщент розбите регулярне коронне військо Речі Посполитої, а не якийсь там каральний загін, як то часто траплялося до того.

У горні визвольної війни український народ викував підвалини своєї державності. Україна здобула деякі автономні права; було значно збільшено кількість реєстрових козаків, які, власне, стали самостійною, практично регулярною українською армією. Однак у цілому всі ті здобутки були досить непевними. Уряд Речі Посполитої не збирався миритися навіть з українською автономією. Не маючи можливості відстояти незалежність України, зазнавши кількох гірких поразок, зраджений своїм віроломним союзником — кримським ханом, Хмельницький звернувся по допомогу до Москви і в 1654 році був укладений союзний договір.

Так закінчилася Визвольна війна українського народу.

Після фактичного включення території України до складу Російської імперії, Запорозьке козацьке військо брало участь у всіх без винятку війнах, що вела Росія з Османською імперією та підвладним їй Кримським ханством.

Найбільш помітною була участь запорожців у російсько-турецьких війнах 1768–1774 та 1787–1791 років. Так, у 1790 році козаки, маючи 48 власних невеликих суден — чайок, у складі Лиманської гребної флотилії, якою командував знаменитий Осип де Рибас (іспанський дворянин на російській службі,

на честь якого названо головну вулицю м. Одеси), вщент розгромили турецький флот, який складався з 23 великих багатогарматних кораблів. Через деякий час козаки, діючи у складі тієї ж флотилії, у запеклому бою

Переяславська Рада

*Козаки споряджаються
в морський похід*

О. В. Суворов. Козаки атакували фортецю з боку річки, оволоділи на своїй ділянці фортифікаційними спорудами, захопили 130 турецьких прапорів. До того ж запорожці під проводом отаманів Білого й Головатого брали найактивнішу участь у кровопролитному штурмі фортеці Очаків, де також виявили свої найвищі бойові якості.

Бойова слава козаків постійно підтверджувалася їхніми звитяжними перемогами.

*Очаків.
Турецька
фортеця*

*Абордаж турецької галери
козаками. Художник М. Самокиш*

Штурм Ізмаїла

Части Украинских войск в Турецких войнах

*Чорноморські
козаки*

Наприкінці XVIII століття після численних політичних і воєнних перемог над Османською імперією і її сателітом — Кримським ханством — Російська імперія остаточно затвердилася на теренах Південної України. До складу її підданих, таким чином, автоматично потрапили й козаки Запорозької Січі. За Ключук-Кайнарджийським договором, укладеним у 1774 р., Росія отримала все Північне Причорномор'я та Крим. Західна сусідка й віковична суперниця — Річ Посполита — увійшла в епоху свого занепаду, тож більше не могла претендувати на область Запорозького козачого війська. Таким чином, необхідність у присутності козаків на їхній історичній батьківщині для охорони південних російських кордонів геть відпала. У той же час традиційно незалежний спосіб козацького життя досить часто призводив до конфліктів з російською владою. Після кількох погромів сербських поселенців, а також у зв'язку з підтримкою козаками Коліївщини та Пугачовського бунту імператриця Катерина II вирішила розформувати Запорозьку Січ, що й було здійснено за наказом князя Григорія Потьомкіна «Про втихомирнення запорозьких козаків». Отже, 4 червня 1775 року генерал Петро Текелій на чолі 25-тисячної армії із численною артилерією оточив Запорозьку Січ та, використовуючи свою кількісну перевагу, змусив козаків капітулювати. Так завершилася славна історія Запорозької Січі.

Після того як близько п'яти тисяч козаків створили біля гирла Дунаю Задунайську Січ під протекторатом турецького султана, було декілька спроб залучити козаків до російської армії й переселити на землі майбутньої Новоросії, однак козаки, не бажаючи підкорятися вимогам суворої армійської дисципліни, відмовилися від таких пропозицій.

*Залишки козацької
чайки часів Хмельниччини*

«Було колись — в Україні ревіли гармати, було колись — запорожці вмiли панувати. Панували, добували і славу, і волю; минулося — залишилися могили на полі», — так писав великий український поет Тарас Шевченко, підбиваючи підсумки двовікової історії Запорозької Січі.

було перейменовано в Чорноморське козацьке військо. Козаків розселили на землях, що були відвойовані в турків, — між ріками Південний Буг і Дністер. Столицею нового козацького війська стало місто Слободзея. Проте на нових землях козаки прожили лише шість років.

Російсько-турецька війна 1787–1791 років завершилася безперечною перемогою Росії. Внесок козаків отамана Антона Головатого в ту перемогу важко переоцінити. А сама по собі перемога остаточно закріпила за Росією північні береги Чорного моря, тож відпала необхідність чатувати цю територію — отже, козаки віднині були там аж ніяк не потрібні.

У 1784 році до складу Росії потрапила Кубань, незаселена родюча степова земля, що була стратегічно важлива для поширення сфери впливу Росії на Кавказі, але вельми вразлива через постійні напади воєвничих горянських племен черкесів, адигів та кабардинців. У 1792 році Катерина II запропонувала військовому отаманові Антону Головатому переселити своє Чорноморське військо на новий кордон. Тож протягом наступних майже десяти років чорноморці у складі 40 куренів (близько 25 тисяч чоловік) переселилися на Кубань. Їхнім головним завданням було створення оборонної лінії водночас із розвитком господарства на нових землях. Незважаючи на те, що новостворене військо було в значній мірі поприпасоване до стандартів інших козацьких військ Російської імперії, чорноморці спромоглися зберегти в нових умовах багато запорозьких традицій — наприклад, вільні вибори своєї старшини і традиційну уніформу. На Кубані козаками було засновано 40 курінних поселень із центром у місті Катеринодарі (нині — Краснодар). Далі військо, яке було об'єднане з частиною лінійних козацьких полків, отримало назву — Кубанське козацьке військо.

СКЛАД ТА ОЗБРОЄННЯ СЛОБІДСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ. ЇХ ПЕРЕФОРМУВАННЯ ТА УЧАСТЬ У ВІЙНАХ, ЯКІ ВЕЛА РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

Козацькі дозори. Художник Ю. Брандт

У той же самий час традиції й дух українського козацтва зберігалися на Слобожанщині, або, як її ще називали, — Слобідській Україні. Протягом XV–першої половини XVI століття ця територія заселялася козаками, селянами, духівництвом з Лівобережної та Правобережної України, які тікали від утисків, що чинила

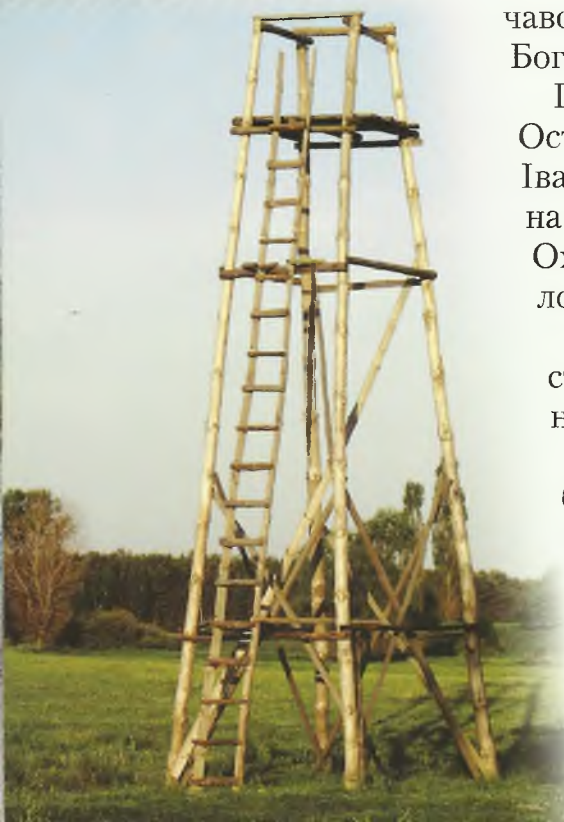
Козацька вартова вежа

їм польська шляхта. Поселення, що вони засновували, називалися слободами (звідси назва — Слобідська Україна). Великий вихід дніпровських козаків на Слобожанщину почався в період визвольного руху під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

Починаючи з 1652 року переселенцями були створені: Острогозький (Рибинський) полк на чолі з полковником Іваном Дзиковським (І. Зиньковський), Сумський полк на чолі з Герасимом Кіндратовичем (Г. Кондратьєвим); Охтирський полк. Після заснування Харкова розпочалося формування Харківського полку.

У 1666 році, залишивши на деякий час кошове отаманство, із Запорожжя на Слобожанщину прибув легендарний Іван Сірко — щоб очолити Зміївський полк.

У той період, десь протягом п'ятнадцяти років, Слобідська Україна мала власне самоврядування й була організована відповідно до козацьких військових традицій, характерних для Гетьманщини (держави Богдана Хмельницького): вона мала полково-сотенний устрій і була поділена на 5 полків.

Полк водночас був і військовою, і територіальною одиницею. Уся військова, адміністративна й судова влада на території полку належала **полковникові**. Він мав при собі символи влади: печатку, литаври, полкову корогву. Посада військового отамана, або гетьмана, у Слобідському війську була відсутня. Військову й цивільну адміністрацію складала **полкова старшина**: обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писарі. З полкової старшини складалася **полкова рада**. Усі 5 слобідських полків поділялися на **сотні**.

Сотенне керівництво здійснювали: **сотник**, **осавул**, **хорунжий** і **писар**. Кожен **десяток** мав свого **десятника**.

Влада на Слобожанщині відзначалася твердою напіввійськовою організацією. Під час війни слобідські полковники вважалися підлеглими білгородського воєводи.

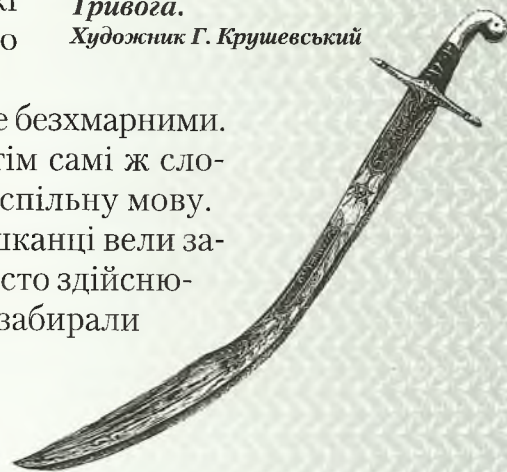
Взаємини з білгородським воєводою були далеко не безхмарними. Його влада досить помітно обтяжувала козацтво, утім самі ж слобожанські полковники далеко не завжди знаходили спільну мову.

Із самого початку заселення Слобожанщини її мешканці вели запеклу боротьбу з кримськими татарами, які досить часто здійснювали напади на села й хутори, вбивали, грабували й забирали в рабство слобожан.

Сторожа запорозьких вольностей.
Художник С. Васильківський

Тривога.
Художник Г. Крушевський

Прапор Харківського полку

Прапор Сумського полку

Прапор Ізюмського полку

Прапор Охтирського полку

Козак-вершник.
Художник Ю. Брандт

Татарам були добре відомі шляхи до заселеної Московії, тож вони за правилом обирали ті з них, які не передбачали форсування глибоких і широких річок. Саме татари дали назви деяким бродам. Літописці згадують чимало таких бродів, наприклад: Абашкин, Шебелинський, Каганський, Татарський, Ізюмський та ін. Відомі в Дикому Полі сухопутні шляхи (потатарськи — *сакми*) також були прокладені татарськими ордами. Найбільш відомий з усіх — Муравський шлях — починався від кримського Перекопу і пролягав аж до міста Тула (а від Тули до Москви татарам залишалося подолати всього 160 верст). Проходив Муравський шлях по Доно-Дніпровському вододілу. Від Муравського шляху відгалужувалися Кальміуський та Ізюмський шляхи. Ізюмський шлях і значна частина Кальміуського пролягали територією сучасної Харківської області. Ще під час царювання Михайла Романова в московських рукописах відзначалася велика роль слобідських козаків-переселенців у справі боротьби з татарськими набігами. Біля кожного поселення, кожного козачого хутора споруджувалися за стародавнім козацьким звичаєм маяки із хмизу й соломи, просочених смолою і дьогтем, для попередження про появу кримців.

У 1680 році сконав славетний запорозький кошовий отаман Іван Сірко, і одразу ж Слобожанщина піддалася запеклому натиску кримських татар. Але в жорстокій битві під містом Золочів їх наголову розбив харківський полковник Григорій Донець-Захаржевський. Він пере-

Остання рада на Січі. Художник В. Ковальов

слідував татар аж до Гузун-Кургану (крутої крейдової гори над донецьким закутом). Тут він спорудив фортецю Ізюм, яка згодом стала південним форпостом Слобідського війська.

Російська царська адміністрація із самого початку існування слобідських полків втручалася в їхні внутрішні справи та всіляко обмежувала козацьку автономію. У 1718 році Слобожанщина була зовсім розподі-

лена: Харківський та Охтирський полки були підпорядковані київському губернаторові, а Острогозький та Ізюмський полки — воронезькому. Під час царювання імператриці Анни Іоанівни указом від 12 березня 1732 р. козачі полки були перетворені на армійські. Полковники тоді одержали чини прем'єр-майорів російської регулярної армії. Козаки втратили права заїмки, для них були впроваджені подушний податок і заборона на вільний вихід зі Слобідської України. Столицею Слобожанщини стали Суми.

Наступна російська імператриця Єлизавета Петрівна скасувала указ від 1732 р. та перенесла столицю Слобожанського війська до Харкова. Автономія Слобожанщини на деякий час була відновлена, однак імператриця наказала утримувати на території Слобожанщини на постійній основі 4 армійських полки. Згодом козакам було заборонено залишати не тільки Слобожанщину, а й свої полки.

28 липня 1765 р. маніфестом імператриці Катерини II слобідські козачі полки були остаточно ліквідовані. Замість них створено Харківський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Козаків, позбавлених давніх привілеїв і вольностей, перетворено на військових обивателів, а козацькій старшині запропоновано або піти у відставку, або, вступивши в регулярні полки, змінити свої чини на армійські. Тим, хто бажав залишатися козаками, було дозволено поїхати на Кубань, яка в той час стрімко заселялася.

Карта європейської частини Російської імперії, 1767 р.

*Гусар.
Художник М. Самокиш*

УЛАНИ, ДРАГУНИ, ГУСАРИ. ОСОБЛИВІ РИСИ

Після ліквідації слобожанських козачих полків для населення українських земель було введено таку ж саму, як і для решти населення Російської імперії, військову повинність. З кожних 500 чоловік простого населення відбирався один рекрут. З мешканців України, або, як її тепер стали називати, Малої Росії (Малоросії), враховуючи давні козацькі традиції (козаки, як відомо, були чудовими вершниками), формувалися в основному полки легкої кавалерії — гусарські, уланські й драгунські.

Гусари — легкі кавалеристи, які відбували прикордонну службу, займалися розвідкою, переслідуванням відступального супротивника, нальотами на штаби й обози ворожих військ, чатуванням, прикриттям військових флангів.

До гусарських полків зазвичай приймали людей невисоких на зріст, фізично міцних і витривалих, притому таких, що добре володіли навичками верхової їзди. Так само підбиралися й коні — вони мали бути невисокими, але жвавими й витривалими. Європейські війни переконливо продемонстрували бойові переваги правильно організованої й добре вивченої легкої гусарської кінноти.

У 1765 році з колишніх слобідських козачих полків на Україні сформовано 5 гусарських: Охтирський, Ізюмський, Острогозький, Сумський і Харківський. Охтирському полку довелося пройти бойове хрещення у квітні 1769 року разом з Харківським, Угорським і Сербським полками. З 12 регулярних гусарських полків російської армії 9 були повністю укомплектовані українцями.

У Бородінській битві брали участь п'ять з них: Охтирський, Єлісаветградський, Ізюмський, Маріупольський і Сумський.

Багато українських гусарських полків упродовж війни 1812 року були відзначені високими нагородами.

Гусари відзначалися своєю пишною й барвистою формою, характер якої був запозичений у національних костюмів південних слов'ян.

Гусари

Українські полки, які особливо відзначилися у війнах з Наполеоном у 1806-1814 роках.

Гренадери

1-й лейб-гренадерський Катеринославський
знаки на шапки за 1812 рік.

5-й гренадерський Київський.

1. Георгіївський прапор за Шенграбен.
2. Знаки на шапки за 1812–1813 роки.

6-й гренадерський Тавричанський (гренадерський
Завалишина)

1. Напис на прапорі за здобуття французького
прапора .
2. Знаки на шапки за 1812–1814 роки.

10-й гренадерський Малоросійський
Знаки на шапки за здобуття Парижа.

Піхота

29-й піхотний Чернігівський
Георгіївський прапор і відзнаки за 1812 рік.

46-й піхотний Дніпровський
Срібні труби за Брієн і Ла-Ротьер 1814 року.

48-й піхотний Одеський
1. Відзнаки за 1812 рік.
2. Георгіївський прапор за Брієн і Ла-Ротьер
1814 року.
3. Знаки на шапки за 1812–1814 роки.

56-й піхотний Житомирський
Відзнаки за 1812 рік.

Кавалерія (крім гвардійської)

4-й уланський Харківський
Георгіївський штандарт за Кацбах 1813 року.

6-й уланський Волинський
Срібні труби за 1812–1814 роки.

11-й уланський Чугуївський
Срібні труби за 1813 рік.

1-й гусарський Сумський
1. Георгіївські труби за 1812 рік.
2. Георгіївський штандарт за 1814 рік.
3. Знаки на шапки за 1812–1814 роки.

2-й лейб-гусарський Павлоградський
1. Георгіївський штандарт за Шенграбен.
2. Знаки на шапки за 1812–1814 роки.

3-й гусарський Єлисаветградський
1. Георгіївські труби за 1812 рік.
2. Знаки на шапки за 1812–1814 роки.

4-й гусарський Маріупольський
1. Срібні труби за 1812 рік.
2. Знаки на шапки за Кацбах 1813 року.

5-й гусарський Олександрійський
1. Георгіївські труби за 1812–1814 роки.
2. Знаки на шапки за Кацбах 1813 року.

8-й гусарський Лубенський
Георгіївський штандарт за 1812–1814 роки,
особливо за Лейциг.

9-й гусарський Київський
1. Георгіївський штандарт за Кацбах 1813 року.
2. Знаки на шапки за 1812–1814 роки.

11-й гусарський Ізюмський
1. Георгіївські труби за 1807 рік.
2. Георгіївський штандарт за 1812 рік.
3. Знаки на шапки за 1812–1814 роки.

12-й гусарський Охтирський
1. Срібні труби за 1812 рік.
2. Знаки на шапки за Кацбах 1813 року.
3. Георгіївський штандарт за 1814 рік.

17-й гусарський Чернігівський
1. Георгіївський штандарт за Шенграбен.
2. Срібні труби за Кацбах 1813 року.

3-й драгунський Новоросійський
Георгіївський штандарт за 1814 рік.

4-й драгунський Новотроїцько-
Катеринославський
Георгіївський штандарт за 1814 рік.

14-й драгунський Малоросійський
Георгіївський штандарт за 1812 рік.

Атака.
Художник М. Самокиш

До перемоги!
Художник М. Самокиш

Козаки.
Художник Ф. Рубо

Гусари носили короткі розшиті шнурами куртки — *доломани* (у кожного полку доломан був свого окремого кольору), високу шапку — *ківер*, вузькі розшиті штани — *чакчіри*, короткі чобітки з вирізним верхом.

Зброєю гусарів були шаблі й пістолети, частина рядових мала *карабіни* й *мушкетони* — короткі рушніці з розтрубом, з яких стріляли крупним дробом.

У 1882 році всі армійські гусарські полки було перейменовано в драгунські. Далі, у рамках проведеної військової реформи, імператор Микола II повертає історичні найменування колишнім уланським і гусарським полкам, але форма вже стає практично однаковою в усіх полках, за винятком парадної, яка зберігає характерні відмінності.

Улани — рід легкої кавалерії. Були озброєні піками, шаблями й пістолетами. *Улан* — від татарського «оглан», буквально — «молодець».

Уперше улани з'явилися в Польсько-Литовській державі, де на військовій службі перебували кримські татари, що деякий час мешкали поблизу державного кордону. Спочатку одяг їх був суто татарським, але донині збереглася лише одна його особливість — квадратна верхівка, що відповідає подібній верхівці монгольської шапки. Також улани носили сині куртки з кольоровими лацканами, рядові мали еполети з короткою бахромою.

Назва «улани» вперше зустрічається в проєкті створення новоросійської ландміліції, де передбачалося формування уланського полку, озброєного шаблями й піками. В Україні сформувалися або переформувалися з драгунських такі уланські полки: Волинський, Чугуївський, у 1812 р. — кілька номерних українських уланських полків (у тому числі й 4-й Харківський, що відзначився в бойовищі при Кацбасі в 1813 році).

Драгуни (від фр. *dragon* «драгун», букв. «дракон») — назва середньої кавалерії, що посідає місце між важкою — кірасирами — і легкою — гусарами й уланами. Зброєю драгунів були рушниці з багнетами й кірасирські палаші (але, на відміну від кірасирів, вони не носили кірас). Драгуни могли вести як вогневий, так і штиковий бій. Обмундирування драгунів дуже нагадувало обмундирування піхотних полків, а замість кавалерійських штандартів у них були прапори піхотного зразка. Драгунські полки були найбільш численними. Чимало їх було сформовано в Україні. У війні 1812 року найбільше відзначилися 3-й Новоросійський, 4-й Новотроїцько-Катеринославський та 14-й Малоросійський.

Наполеон. Художник В. Верещагін

Українців у російській імператорській армії було дуже багато — від рядового солдата до фельдмаршала. Фельдмаршал Паскевич, родом з Полтави, був улюбленим полководцем імператора Миколи I. У 1831 році він здобув штурмом Варшаву, остаточно покінчивши з польською незалежністю. Генерал Перовський — прямиий нащадок гетьмана Розумовського — розпочав скорення Середньої Азії. Генерал Котляревський взагалі став легендою кавказьких воєн. Значна частина запорожців після ліквідації Січі стала кубанськими козаками. Їхнє неспокійне буття було відзначене постійними сутичками з черкесами. Серед друзів Великого Кобзаря значився отаман чорноморців Кухаренко. Тарас Григорович писав йому в 1857 році: «Ти все-таки напиши мені, чи будеш ти це літо на коші, чи, може, знову підеш вражого черкеса та прескурвого сина по кручах ганяти?»

*Бородино.
Художник
Ф. Рубо*

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ. ПЕРЕОЗБРОЄННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ АРМІЙ. ЗМІНИ В ТАКТИЦІ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ (ВІЙН)

*Пістолети
системи
«Маузер»*

Наприкінці XIX–на початку XX століття бурхливий прогрес науки, зростання промислового виробництва, розвиток промислових технологій здійснили революцію в озброєнні й військовій науці в цілому. Досить велика частка наукових відкриттів і технічних винаходів знайшла своє застосування у військовій справі.

У першу чергу технічні зміни стосувалися стрілецької зброї. Нові гвинтівки стали скорострільними (за рахунок застосування «магазинів» з патронами час на перезарядження скоротився

до мінімуму), далеко-

бійними й набагато

точнішими (за рахунок за-

стосування гвинтових на-

різів у стволі). Ці нововведення

торкнулися й пістолетів — вони теж

стали нарізними й багатозарядними.

Були створені численні різновиди

револьверів, у яких патрони місти-

лися в циліндричних барабанах.

*Револьвери
системи «Наган»*

*Гвинтівка
Мосіна*

Станковий
кулемет
«Максим»

Нарізні стволи з'явилися і в артилерії, що збільшило далекість пострілу до 6–8 км, крім того, винахід бездимних піроксилінового й піроколоїдного порохів дозволив значно збільшити скорострільність (бо вже не треба було чекати, поки розсіється хмара диму від пострілу) та, звичайно, швидкість польоту снаряду. У 1883 році американець Х. Максим створив першу в світі автоматичну зброю, що стріляє кулями — **кулемет**, який названо його ім'ям. Це була грізна зброя, особливо для боротьби з кавалерією.

У 1904 році російський винахідник — капітан Л. Гобято сконструював знаряддя для стрільби осколочно-фугасними снарядами (мінами) по навісній траєкторії для влучення в приховану ціль — **міномет**.

Також на полях боїв з'явилися військові машини — **танки** й **броневі автомобілі**. Перші танки (від англ. слова «бак») являли собою суцільнометалеві коробки на гусеничному ході. Англійський танк Mk V мав екіпаж 8 чоловік, був озброєний 2 пушками й 4 кулеметами.

У небі над бойовищами з'явилися перші **літаки**. Спершу літаки використовувалися лише для повітряної розвідки. Надалі, у міру вдосконалення, їх почали застосовувати для бомбардування позицій ворожих військ, а також для боротьби з літаками супротивника.

Застосування нових видів стрілецького та артилерійського озброєння спричинило й зміни в тактиці ведення бойових дій. Скорострільна зброя завдавала військам, що наступали щільними колонами, величезних утрат. Аби якось уникнути цього, замість колон у наступ пішли стрілецькі ланцюги. Характер війни змінився: вона стала позиційною, коли багатомільйонні армії стали занурюватися в окопи й потужні

Кулемет на колесному
лафеті «Максим»

*Літак «Ньюпор-14»
(Франція)*

бліндажі. Перед окопами влаштували загородження з колючого дроту, по якому часто пускали електричний струм. Дротові загородження прикривалися ще й кулеметним вогнем.

Керувати багатомільйонною армією одній людині, навіть найвидатнішому полководцеві, було не під силу — отже, у військах з'явилися *штаби* — органи керування бойовими діями.

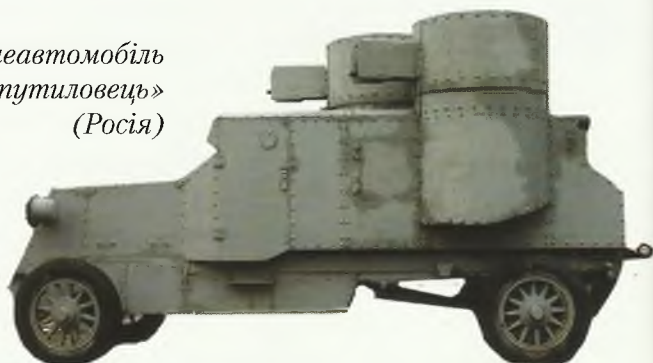
Створення величезних арсеналів і розвиток військової думки збіглися з небувалими за своїми масштабами збройними конфліктами. Розпочалася епоха світових воєн, у які були втягнуті десятки держав і в яких гинули мільйони людей.

Не обійшли стороною світові війни й Україну.

*Літак «Фоккер DR-1»
(Німеччина)*

*Броневий автомобіль
«Остін-путиловець»
(Росія)*

*Танк «Мк-V»
(Англія)*

Борьба структура бюрократических органов власти гражданских в 1917-1920 гг.

ВІЙНИ ЗА УКРАЇНУ ПІД ЧАС ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В РОСІЇ. ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У 1917 році — після двох революцій (лютневої та жовтневої) — припинила своє існування Російська імперія. На її руїнах виникли Радянська Російська Республіка й цілий ряд незалежних національних держав, серед яких була й Українська Народна Республіка — УНР.

Українська Народна Республіка була проголошена в складі Росії Центральною Радою 7 (20) листопада 1917 року. Її уряд — розширений секретаріат (виконавчий орган Центральної Ради) очолив В. Винниченко, секретарем (міністром) у військових справах став С. Петлюра.

11 (24) січня 1918 року Центральна Рада оголосила Українську Народну Республіку незалежною. Керувати нею мала так звана Директорія.

«Українська директорія» — форма державного правління, яка передбачає те, що всі рішення в сфері зовнішньої й внутрішньої політики держави приймалися рішенням ради «директорів» (представників різних політичних партій). Директорія мала диктаторські повноваження.

С. В. Петлюра

Головний отаман Української директорії С. Петлюра прагнув розбудувати незалежну державу.

Однак проголошення Україною незалежності викликало негативну реакцію її сусідів: Радянської Росії, Польщі й Румунії, у яких одразу виникли територіальні претензії до молодої держави, а також білогвардійського «Уряду Півдня Росії», що вів боротьбу з більшовиками.

Харків, Кривий Ріг (тоді Єлісаветград) і Донецьк (Юзівка) відмовилися визнати владу Центральної Ради й проголосили створення

Донецько-Криворізької Радянської Республіки із центром у м. Харкові. Більшовицькі війська, користуючись слабкістю молоді республіки, зайняли Харків. У той же час на Галичині існувала ще одна незалежна українська держава — Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

Не було єдності й серед самих українців. Зростав та ширився селянський повстанський рух, лідери якого — отамани — або не визнавали над собою ніякої влади, або вступали в сепаратні спілки з емісарами закордонних держав — Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, Греції, Сербії.

Серед усіх лідерів повстанського руху найбільшу популярність здобув Нестор Махно, що створив селянську анархо-комуністичну республіку зі столицею в містечку Гуляй-Поле і довгий час воював проти всіх.

Район, що контролювали загони Махна, простягався від Дністра до західних кордонів області Війська Донського.

Окрім нього велику популярність мали й інші отамани: М. Григор'єв, «Зелений», «Ангел», «Маруся» (М. Нікіфорова), Ю. Тютюнник.

Усі ці сили діяли поодиноці, тож немає нічого дивного в тому, що громадянська війна закінчилася перемогою більшовиків і поразкою білогвардійської армії, повстанського руху й армії молоді української держави. На теренах України більшовики створили Українську Радянську Соціалістичну Республіку, що проіснувала 70 років.

Німецький солдат у повному спорядженні

ОЗБРОЄННЯ ТА СТРУКТУРА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ГЕТЬМАНЩИНИ, УКРАЇНСЬКОЇ ДИРЕКТОРІЇ, ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ, ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ НЕСТОРА МАХНА, ЧЕРВОНОЇ ТА БІЛОГВАРДІЙСЬКОЇ АРМІЙ

Кістяк збройних сил Центральної Ради (а потім і Української Директорії), Червоної й білогвардійської армій, а також республік Півдня й Сходу України складався з кадрових офіцерів і солдатів російської імператорської армії. Разом з тим проводилася мобілізація до лав збройних сил. Війська Центральної Ради (і Української Директорії) поповнювалися за рахунок міщан та середнього й заможного селянства, війська Червоної армії — за рахунок робочих та незаможного селянства. Командували в основному колишні офіцери російської армії. Майже не зазнала змін і структура збройних сил, тільки в армії Центральної Ради, а потім і Української Директорії низові підрозділи дістали інші назви — взвод називався *четою*, рота — *сотнею*, батальйон — *курнем*. Відповідно й командир взводу тепер був *четовий*, командир

Широко відомий бій біля станції Крути на підступах до Києва

15 січня 1918 року на захист Києва з боку Чернігівської залізниці, від наступальних частин Червоної армії під командуванням Муравйова, було відряджено сотню студентів Народного університету й Університету Св. Володимира, «Курінь смерті» і загін першої юнкерської школи — усього 450 чоловік, які мали на озброєнні 1 пушку й 16 кулеметів (згодом до них приєдналося 80 ополченців — вільних козаків). Студенти, що вперше в житті взяли в руки зброю, і зовсім ще необстріляні юнкери протягом трьох годин вели нерівний бій проти п'ятитисячної армії Муравйова, що складалася з солдатів та балтійських матросів, які пройшли всю Першу світову війну. Сили були занадто нерівними. Українську оборону було розгромлено. Студенти та юнкери втратили 150 чоловік. 30 чоловік, захоплених у полон, розлючені через великі втрати більшовики, розстріляли.

*Трофеї Червоної армії —
кулемети «Кольт»
з постачання армії
Колчака*

роти — *сотник*, а командир батальйону — *курінний*. Старші офіцери називалися *старшинами*. Верховний головнокомандувач армії Української Директорії — Симон Петлюра — був головним отаманом. Рядові армії УНР називалися або козаками, або *стрільцями*.

Таким чином, фундатори української армії прагнули підкреслити те, що нова армія походить від Запорозького козачого війська. Існували в армії УНР й інші військові підрозділи, такі як «Гайдамацький кіш», яким деякий час командував С. Петлюра, елітні, добре озброєні й навчені сердюцькі полки і формування

*Меморіал студентам
в с. Крути під Києвом*

*Воїни
польської
армії*

ополченців — вільних козаків. В армії УНР існували й іменні полки, названі на честь видатних українських гетьманів, — наприклад, полк Полуботка, Дорошенківський полк та ін. Проте брак часу й пасивна позиція більшості членів Директорії не дозволили С.Петлюрі створити досить численну й потужну армію, здатну протистояти більшовикам, хоч Україна мала для цього всі необхідні людські й матеріальні ресурси. Армія Директорії у пору свого найвищого розквіту не перевищувала 35–40 тисяч багнетів і шабель. Мала чисельність армії петлюрівців компенсувалася героїзмом її бійців — часто зовсім юних, погано озброєних і зовсім не навчених військовій справі.

Збройні сили гетьмана Скоропадського — ставленика Німеччини, були невеликі. Будувалися вони на тих самих засадах, що й російська армія (гетьман сам був кадровим офіцером імператорської армії). Справді реальними бойовими підрозділами його армії були «Запорозька дивізія» під командуванням полковника Болбочана, «Залізнична дивізія», «Подільський корпус» і «Чорноморський кіш». «Сірожупанна» та «Синєжупанна» дивізії перебували на стадії формування. Усі ці частини невдовзі перейшли на бік Петлюри. Головною опорою гетьманського режиму були підрозділи «Державної Варти» (поліції) та нечисленні офіцерські дружини, повністю сформовані з колишніх офіцерів російської армії. Владу гетьмана активно підтримували німецькі війська, проте всі наявні сили, вірні гетьманові, нараховували не більше 3000 багнетів і шабель, до того 43 гармати та 103 кулемети.

Гвинтівка Мосіна

У той же час чисельність білогвардійських армій під командуванням генералів В. Май-Маєвського, А. Шкуро, Я. Слащова, що діяли на теренах України, сягала 50 тисяч багнетів і шабель.

У революційній Червоній армії за-
тято прагнули знищити все,
що нагадувало б про
стару російську

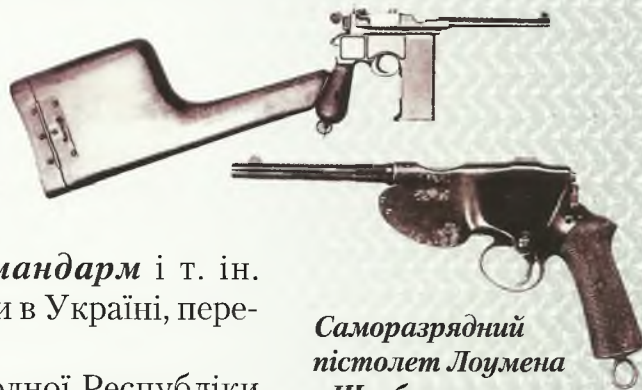
Бронеавтомобілі «Остин-Путиловець», «Путилов-Гарфорд» будувалися на основі машин іноземних марок. Бронеавтомобілі вкривалися бронєю завтовшки 7–13 мм, оснащувалися 2 кулеметами, а важкі броньовики ще й 76 мм гарматою. Вони розвивали швидкість до 60 км/г. Усі бойові машини мали власні імена. У кожному бронезагоні імена машин починалися з однієї букви – «Гроза», «Грім», «Громовержець».

Пістолет Маузера
калібра 7,63 мм.

армію. У першу чергу були скасовані військові чини. Рядові тепер називалися **червоноармійцями**, командний склад обирався ними ж на загальних зборах. Призначалися лише політпрацівники – **комісари**. Офіцерів не стало зовсім. Командирів називали відповідно до їхніх посад – **комполка, комбриг, комдив, командарм** і т. ін. Загальна чисельність армій РККА, що діяли в Україні, перевищувала 200 тисяч чоловік.

Збройні сили Західно-Української Народної Республіки будувалися на основі створеного в 1914 році в лавах Австро-Угорської армії українського національного формування під назвою «Легіон Галицьких Українських січових стрільців». Командні посади в армії ЗУНР обіймали офіцери підрозділів

Саморазрядний
пістолет Лоумена
«Шенбергер»
калібра 8 мм.

Танк Мк-V

*Літак
Sopwith Camel
(Англія)*

Танк Mk-V

Бійці армії УНР

січових стрільців, а також колишні офіцери російської та австро-угорської армій. Чисельність армії ЗУНР на момент її воз'єднання з військами Петлюри 16 червня 1919 року — становила близько 50 тисяч багнетів і шabelь, до того 550 кулеметів, 160 гармат і 20 літаків. Трьома Галицькими корпусами командували полковники О. Микитка, А. Вольф (австрієць) і А. Кравс (австрієць). Загальне командування здійснював генерал А. Греков, потім генерал М. Тарнавський.

Новостворені армії своє озброєння й обмундирування отримали у спадщину від російської імператорської армії. До того ж чимало зброї й військової амуніції постачили держави-союзники (Англія, Австро-Угорщина, Германія, а потім Франція).

Стрілецьке озброєння: гвинтівка й карабін системи Мосіна, револьвер наган, пістолети «Маузер К-96», «Браунінг».

Кулемети: станкові — «Максим», ручні — «Льюїс», «Шош», «Гочкіс».

Артилерія: «трьохдюймові» (76 мм), «чотирьохдюймові» (102 мм) і «шестидюймові» (152 мм), гармати польові й морські.

Бронетехніка: броневих автомобілів, танки, бронепоезди.

Танки: французькі танки «Рено» на гусеничному ході з бронею 13 мм мали екіпаж з 2-х чоловік, 37 мм пушку та один кулемет; англійські танки

*Літак Albatros DIII
(Німеччина)*

Мк-V «Великий Віллі» — екіпаж з 8-ми чоловік, 2 гармати, 4 кулемети.

Бронепоїзди — своєрідні «фортеці на колесах».

Мали два основних типи. Перший складався з двох броньованих площадок із двома 76 мм гарматами, 12 кулеметами, 2 мінометами й декількома контрольними площадками, що рухалися попереду бронепоїзда, навантажені рейками й шпалами на випадок мінування залізничного полотна. Другий тип бронепоїздів озброювався 4-х та 6-дюймовими далекобійними морськими гарматами, встановленими на бронеплатформах.

Літаки: «Моран-14», «Ньюпор-2В», «Ньюпор-17», «Фарман-14», «Фарман-20» та «Вуазен».

Армія ЗУНР була озброєна тією ж зброєю, що й армія колишньої Австро-Угорської імперії й Німеччини.

Стрілецьке озброєння: гвинтівки й карабіни системи «Маузер» (1898 р.), «Манліхер» (1895 р.), револьвери Гассера й Раства, пістолети «Парабелум Р08» і «Маузер Д096».

Кулемети: станкові — «Шкода мод.1902/09/13 р.», «Шварцлозе-7», «Максим», «Дрейзе М12М15»; ручні кулемети — МG 08/15, МG 08/18, «Бергман LMG 15».

Бронетехніка — броневих автомобілі, танки, бронепоїзди.

Літаки — «Ньюпор-2В», «Альбатрос», «Фоккер».

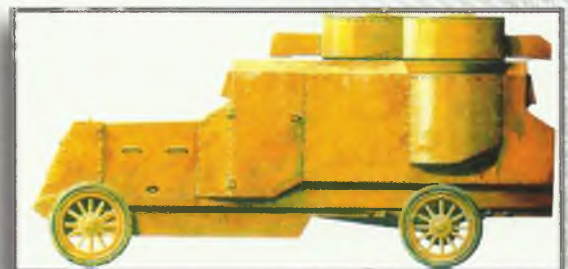
На першому етапі збройної боротьби за Україну військові дії, на відміну від «позиційної» боротьби часів Першої світової війни, коли багатомільйонні армії ховалися за дротовими загородженнями, в окопах і бліндажах, лише інколи вступаючи в масові кровопролитні бої, стали більш рухливими й дістали назву «*ешелонна війна*».

Тачанка — ресорний візок з кулеметом, спрямованим назад. У тачанку зазвичай запрягали два або три коні (1925 р.). Екіпаж складався з двох-трьох чоловік (візник і кулеметний розрахунок). Слово «тачанка» пов'язують зі словом «тавричанка» — так називався тип міцних візків, поширених на півдні України й у Криму. Коли на озброєння Червоної армії стали надходити броневих автомобілі, танки і танкетки, кількість тачанок почала швидко скорочуватися. Однак остаточно вони були зняті з озброєння лише після розформування кавалерії як роду військ у середині 50-х років.

Літак
Moran Sauliner
(Франція)

Броневих автомобіль
«Путиловець-Гарфорд»
(Росія)

*Літак «Фокер ЕІІ»
(Німеччина)*

*Танк
Sturmpanzerwagen A7V
(Німеччина)*

«Ешелонна війна» — термін, під яким розуміється особливий вид бойових дій уздовж за-

лізничних магістралей, що застосовувався на початку громадянської війни в Росії. Ешелони слугували засобом маневру, постійного розміщення й базою постачання військ. «Ешелонна війна» точилася з грудня 1917-го до літа 1918 року під час ліквідації головних осередків внутрішньої контрреволюції на Дону, у Білорусії й Україні. Війська, що діяли уздовж залізничних магістралей, могли користуватися готовим дровним зв'язком, який існував між станціями. *Характерні риси* такої війни: невелика віддаленість місць боїв від залізниць, проведення бойових дій військ разом зі збройними повстаннями в містах, широке застосування бронепоездів і бронеплощадок, постачання військ за рахунок трофеїв. У міру розгортання фронтів громадянської війни та збільшення чисельності збройних сил супротивників «ешелонна війна» вже не відповідала своєму призначенню, тож у 2-й половині 1918 р. припинила свою діяльність.

У другій половині 1918 року воєнні дії набули ще більшої маневреності. Головну роль тепер відігравала *кавалерія*. Величезні маси кінноти першими стали застосовувати білогвардійці, які тримали під своїм контролем традиційно козачі землі на півдні Росії — області Донського, Кубанського й Терського козачих військ. Найбільше прославилися в роки громадянської війни такі білогвардійські командири, як генерали К. Мамонтов, А. Шкуро, С. Улагай, П. Врангель, І. Барбович. Потім досвід білогвардійського командування перейняла й Червона армія. Були створені дві кінні армії (у тому числі й знаменита 1-ша кінна армія під командуванням С. Будьонного, 2-га кінна армія під командуванням

*Літак Spad SVII
(Франція)*

*Танк
Renault FT17
(Франція)*

Ф. Миронова) та ще декілька кавалерійських корпусів. У роки громадянської війни кавалерія і в «білих», і в «червоних» становила до 50 % чисельності піхоти. Основним способом дій кавалерійських підрозділів був **наступ у кінному строю (кінна атака)**, що підтримувався потужним вогнем кулеметів з тачанок. Коли умови місцевості й опір супротивника обмежували дії кавалерії у кінному строю, вона вела бій у спішених бойових порядках. Командування протиборчих сторін у роки громадянської війни успішно використовувало великі маси кавалерії для виконання найбільш важливих завдань. Створення перших у світі рухливих об'єднань — **кінних армій** — стало видатним досягненням військового мистецтва. Кінні армії були основним засобом стратегічного маневру, тож застосовувалися на вирішальних напрямках проти найбільш небезпечних сил супротивника.

Успіху бойових дій кавалерії в роки громадянської війни сприяли просторість театрів воєнних дій, розтягнутість ворожих армій на широких фронтах, наявність слабко прикритих або зовсім не зайнятих військами проміжків, які використовувалися кавалерійськими з'єднаннями для виходу на фланги супротивника й здійснення глибоких рейдів у його тили. У таких умовах кавалерія найбільш ефективно виявляла свої бойові властивості й можливості: рухливість, раптовість ударів, швидкість і рішучість дій.

Піхотні підрозділи під час громадянської війни використовувалися для утримання укріплених рубежів і навпаки — для їхнього штурму за підтримки артилерії та бронетехніки, для контролю над населеними пунктами, проте в цілому роль піхоти була другорядною.

Н. І. Махно

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Особливої уваги заслуговує організація революційної повстанської армії України Нестора Махна. Ця армія не була схожа на жодну з тогочасних. Чисельність загонів Махна завжди була різною, іноді доходючи до декількох десятків тисяч чоловік — до 45 тисяч у період її найбільшого розмаху, однак армія «батька» завжди мала ядро «наближених». Армія Махна була розділена на 4 бригади — Донецьку, Азовську, Кримську, Катеринославську, три кавалерійських дивізіони, три артилерійських дивізіони.

Махновські загони рекрутувалися в основному з добровольців. У разі якихось негараздів армія хутко розпорозувалася, а сам Махно з охороною втівав від переслідувань. Загони махновців, що склалися з кінноти й піхоти, посаженої на тачанки з кулеметами, були надзвичайно рухливими (переходи здійснювалися до 100 км на добу). Завдяки підтримці з боку місцевого населення вони мали добре налагоджену розвідку і зв'язок. Кілька разів Н. Махно укладав військово-політичний союз з більшовиками, що й призвело врешті-решт до його загибелі.

У громадянській війні тачанки використовувалися як для пересування, так і для нанесення ударів безпосередньо на полі бою. Особливої популярності тачанки набули серед махновців, які використовували їх не тільки в бою, а й для перевезення піхоти. При цьому загальна швидкість руху загону відповідала швидкості кавалерії, що йде риссю. У такий спосіб загони Махна легко проходили до 100 км за добу кілька днів поспіль. Так, після успішного прориву біля Перегонівки у вересні 1919 року великі сили Махна за 11 днів пройшли більше 600 км від Умані до Гуляй-Поля, захопивши та зни-

Тачанка

щивши тилові гарнізони «білих». Однак не менш популярними тачанки були й у Червоній армії (РККА). Особливо широко вони застосовувалися в 1-й кінній армії.

Восени 1920 року загін махновців під командуванням С. Каретника взяв участь у боях за Крим. Його кавалерійський загін з тачанками перейшов по дну протоки

озера Сиваш і здужав розбити кінний корпус генерала І. Барбовича під Юшунью й Короповою Балкою. Після того як опір «білих» на півдні було остаточно зломлено, більшовицьке керівництво вже не мало потреби у військовій допомозі махновців. Одразу ж після закінчення боїв у Криму РККА приступила до їх ліквідації. Загін Каретника був заманений у пастку й по-зрадницькому знищений. Сам Каретник був викликаний у Гуляй-Поле на військову нараду, а дорогою заарештований і розстріляний у Мелітополі. Проти махновців застосовувалися великі сили Червоної армії. Майже рік Махно втікав від переслідування, переміщуючись по всій Україні. Його бійці завдали кількох значних поразок частинам Червоної армії. Так, зокрема, вони спромоглися розгромити штаб знаменитої 14 кавалерійської дивізії (одна з дивізій 1-ої кінної армії Будьонного), під час бою був убитий комдив Олександр Пархоменко. Однак до кінця літа 1921 року армія Махна, оточена з усіх боків, припинила своє існування як організована сила. Сам Махно, дивом уникнувши загибелі, знайшов порятунок у Румунії з родиною й невеликою кількістю прихильників. Помер Н. Махно в Парижі у 1935 році.

Інші повстанці чинили опір регулярним частинам РККА до кінця 1922 року. Найбільш запеклою була боротьба в Подніпров'ї, де протягом довгого часу існувала «Холодноярська повстанська республіка». Очоловав її отаман В. Чучупака, а після його смерті — І. Деркач. Повстання підтримали до 25 тисяч селян, які з вилами й косами виступили проти гармат і кулеметів РККА.

Керувати повстанцями України С. Петлюра призначив отамана Гулого-Гуленко. Однак тому не вдалося об'єднати під своїм керівництвом всіх повсталих. Постійну допомогу з-за кордону налагодити не вдалося. До кінця 1922 року численні повстання в Україні поступово були придушені регулярними військами Червоної армії, а отамани або вбиті в боях, або втекли за кордон, або були змушені здатися...

Далі була Друга світова, коли Україна стала основною ареною бойових дій Великої Вітчизняної війни, і повоєнне підкорення українського Заходу, який не бажав коритися сталінській владі...

А багатостраждальна земля, замість стиглого зерна, все більше і більше насичується залишками зброї, кров'ю і попелом, і наче самим горем людським... А ще — тілами героїв, які так і не спромоглися зрозуміти, що не земля належить людині, а навпаки.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

аквіліфер.....	17	кавалерія.....	90	пилум.....	19
акінак.....	10	карабін.....	88	писар.....	71
баліста.....	18	катапульта.....	18	пірнач (шестопер).....	51
бармиця.....	29	ківер.....	76	пістолет.....	88
бахтерець.....	30	кінна армія.....	91	полкова рада.....	71
броневтомобіль.....	79	кінна атака.....	91	полкова старшина.....	71
бронепоїзд.....	89	кіраса.....	13	полковник.....	71
булава.....	51	кнемід.....	13	прапор (корогва).....	51
бунчук.....	51	когорта.....	17	принцип.....	18
військовий трибун.....	17	козаки.....	49	ратище.....	52
гарма.....	14	командарм.....	87	револьвер.....	88
гастат.....	18	комбриг.....	87	сагайдак.....	24
гвинтівка.....	88	комдив.....	87	саріс.....	12
генеральний		комісар.....	87	скутум.....	19
бунчужний.....	50	комполк.....	87	совня.....	29
генеральний		кошовий отаман.....	50	сотник.....	85
обозний.....	50	ксифос.....	13	сотня.....	71
генеральний осавул.....	50	кулемет.....	79	старшина.....	85
генеральний писар.....	50	курінний.....	85	стіна.....	30
генеральний		курінь.....	84	стрільці.....	85
підскарбій.....	50	ксифос.....	13	сулиця.....	29
генеральний суддя.....	50	легат.....	17	танк.....	79
генеральний		легіон.....	16	тачанка.....	89
хорунжий.....	50	легіонер.....	16	триарій.....	18
гетьман.....	50	литаври		трибун.....	17
гіпотоксот.....	8	(довбні чи тулумбаси).....	51	улан.....	76
гладіус.....	19	літак.....	79	умбон.....	29
гопліт.....	12	лорика сегментата.....	19	фаланга.....	14
гоплон.....	13	лук.....	24	хорунжий.....	71
горит.....	8	махайр.....	12	центуріон.....	16
гусар.....	74	маніпули.....	17	чайка.....	58
десятник.....	71	меч.....	29	чакчіри.....	76
десяток.....	71	міномет.....	79	чекани.....	64
джида.....	29	мушкетон.....	76	червоноармієць.....	87
доломан.....	76	обладунки.....	21	чета.....	84
драгун.....	77	осавул.....	71	четовий.....	84
еквіт.....	16	панцир куюк.....	42	шабля.....	35
«ешелонна війна».....	89	пельтаст.....	15	шишак.....	29
значок (знак).....	51	печатка.....	51	штаб.....	80

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдусін Б.Д. Археологія ССРСР. — М.: Вища школа, 1977.
2. Беловинський Л. В. С русским воином через века. — М.: Просвещение, 1992.
3. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII в. — Военное издание Министерства обороны СССР, 1958.
4. Военно-энциклопедический словарь. — М.: Воениздат, 1984.
5. Иллюстрированный военно-исторический словарь. С. В. Потрашков, А.С. Потрашков. — М.: Эксмо, 2007.
6. Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия. /Пер. с нем./ — М.: Омега, 2008.
7. Митяев А. М. Книга будущих командиров. — М.: Молодая гвардия, 1975.
8. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину. — Х.: Фолио, 2005.
9. Тривит Ф. Танки. Самоходные установки. — М.: АСТ, 2001.
10. Холодное оружие. /Под ред. Г. Лемизова, Т. Евсеева. — М.: Мир энциклопедий, 2006.

інтернет-ресурси:

<http://www.etnolog.org.ua>

<http://www.biz.ua>

<http://www.roman-glory.com>

<http://www.ukrstor.com>

<http://www.vzmake.ru>

<http://www.velizary.kiev.ua>

<http://www.worldofgold.ru>

<http://www.torium.kiev.ua/workshtml>

<http://www.bashedu.ru/konkurs/kuzeev/histw.htm>

<http://www.museummilitary.com>

<http://www.adjudant.ru/table/viever>

<http://www.ivki.com>

<http://www.historydoc.edu.ru>

<http://www.chelindustry.ru>

<http://www.tataroved.ru>

<http://www.archaeology.ru>

WEAPON AND MILITARY SCIENCE ON THE TERRITORY OF UKRAINE

It is hardly possible to find at least one museum of local lore where things of different epochs will be exhibited at the same stand — the Scythian arrow-head and the Turkish yataghan, a helmet of the combatant of princess Olga's time and an inkwell of the regimental clerk of army of well-known hetman Sahaidachny, the Greek amphora and a machine gun «Maxim».

All mentioned was held in the bowels of our earth which saw the dances of the Scythian soldiers, personal guards of tsar Mithridatos, the carts of Machno's time and Cossack's duels... Much is known for her, our earth, which we wrongly perceive to be only a buttress for our feet, while it, our mother, is both a life source and a wet-nurse, and a bearer of memory to which we for some reason address too seldom unless looking at museum pieces or unexpectedly having found in the field a piece of rusted iron which bears the whole epoch itself.

And how many epochs have left the pieces of fighting iron for memory — original messages to descendants who know so less about their territory, who sometimes more remind not its native children but newcomers from the other planets.

So let's look what exactly those messages bear in themselves...

Науково-популярне видання
Для дітей середнього шкільного віку

Шальков Олександр Євгенійович

Автор висловлює подяку за допомогу у створенні цього видання

**Рябухіній Вікторії Олександрівні,
Мангушевій Вікторії Олексіївні**

Зброя та військова справа на теренах України

ББК 63.3 (4УКР)
Ш18

Відповідальний редактор І. В. Сфімова

Літературний редактор А. В. Руднева

Дизайн та макетування О. О. Брюховецький

Коректор Т. С. Дорошенко

Художній редактор М. С. Жубр

Технічний редактор Г. В. Корнеевцев

Шальков О.Є.

Ш18 Зброя та військова справа на теренах України. — Харків: «ТОРСІНГ ПЛЮС», 2009, — 95 с. іл.
ISBN 978-966-404-912-9

Навряд чи знайдеться на теренах України хоча б один краєзнавчий музей, де знаходитимуться на одному стенді речі різних епох — наконечник від скіфської стріли і турецький ятаган, шолом дружинника часів княгині Ольги і чорнильниця полкового пицаря війська славного гетьмана Сагайдачного, грецька амфора і кулемет «Максим»...

У багатоілюстрованому виданні зібрана інформація про історичне минуле України, про речі, що тримала в своїх надрах наша земля, яка бачила і дикі танці скіфських воїнів, і особисту гвардію царя Мітридата, і махновські тачанки, і козацькі герці...

Книга буде корисною для читачів, які цікавляться історією України.

ББК 63.3 (4УКР)

Підписано до друку 03.10.08. Формат 84x108 1/16. Папір крейдований. Гарнітура Peterburg.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,08 Наклад 3000 прим. Зам. № 9-0629.

Видання здійснено за ліцензією ФОП Шапіро М. В.

«ТОРСІНГ ПЛЮС»

Свідоцтво серія ДК № 2143 від 01.04.05 р.

З питань оптових поставок звертатися:

61057, м. Харків, вул. Сумська, 13; тел.: (057) 719-98-73, тел./факс: 717-10-26

E-mail: torsing_or@rider.com.ua, <http://www.torsing.com.ua>

Книга — поштою: 61057, м. Харків, а/с «Книжкова ліга»

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»

61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11

Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.

www.globus-book.com

Зоря
на Бучакова Степа
на південних
Україні

ТОРБІНГ®

ISBN 978-966-404-912-9

9 789664 049129

